

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE’NİN KALKINMA DÜZEYİNİN İNSANİ GELİŞME
GÖSTERGELERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
SEHER ŞAHİN İNCE

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi ŞÜKRÜ İNAN

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’NİN KALKINMA DÜZEYİNİN İNSANİ GELİŞME
GÖSTERGELERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN

HAZIRLAYAN
Seher ŞAHİN İNCE

Jürimiz 10/05/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezi oyçokluğu/oybirliği ile başarılı bulunarak İktisat Anabilim, İktisat Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. Ali Yılmaz GÜNDÜZ
2. Prof. Dr. Mehmet KAYA
3. Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun.....tarih ve
.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doktor Öğretim Üyesi Şükrü İNAN'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye'nin Kalkınma Düzeyinin İnsani Gelişme Göstergeleriyle Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

21.01.2019

Seher ŞAHİN İNCE

BİLDİRİM

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN danışmanlığında hazırladığım “*Türkiye’nin Kalkınma Düzeyinin İnsani Gelişme Göstergeleriyle Değerlendirilmesi*” başlıklı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, yüksek lisans tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Seher ŞAHİN İNCE

ÖNSÖZ

“Türkiye’nin Kalkınma Düzeyinin İnsani Gelişme Göstergeleriyle Değerlendirilmesi” isimli çalışma İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat A.B.D. Yüksek Lisans Programında Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN danışmanlığında hazırlanmış yüksek lisans tezidir. Bu çalışma, Türkiye’de iyi bir yaşamın iktisadi büyüme rakamlarının ötesinde, insan odaklı seçeneklerle nasıl gerçekleştirilebileceğine ve daha istikrarlı bir insani kalkınmanın nasıl mümkün olabileceğine katkıda bulunmayı amaç edinmiştir.

Yüksek lisans tez çalışmamın yürütülmesinde yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN’a, planlanması aşamasında emeği geçen Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ozan SARAY hocama, tamamlamam konusunda beni motive eden çok değerli hocam Öğr. Gör. Nilgün KIZILKAYA’ya şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca maddi ve manevi her anlamda elini hep omzumda hissettiğim ailemin değerli her bir üyesine sonsuz kere teşekkür ediyor ve bu çalışmayı ne yazık ki bu süreçte kaybettiğim kıymetlim, canım annem Şehriban ŞAHİN’in anısına ithaf ediyorum.

ÖZET

İnsani gelişme kavramı çok boyutlu bir kavramdır. İnsanı ve onun sahip olduğu yetenekleri, fırsatları temel alarak toplumların yaşam standartlarını yükseltmeyi amaç edinmiştir. İçerdiği temel bileşenler olan, gelir, sağlık ve eğitim parametreleriyle kalkınmanın “insani” boyutuna dikkat çekmektedir. İnsani gelişme için, kişi başına gelir düzeyi ve satın alma gücünün, doğumda beklenen yaşam süresinin, okuryazarlık ve okullaşma oranlarının yüksek olması arzu edilmektedir. Bütün bu parametreler iyi bir yaşam standardının, sağlıklı ve uzun bir ömrün ve eğitilmiş olmanın gereği olarak insani yaşamın nitel ve nicel daha iyi düzeyde olacağını göstermektedir.

Çağın en önemli düşünürlerinden ve insani gelişme denildiğinde akla gelen ilk isimlerden olan Amartya SEN’in perspektifinde, bireyin kapasite ve yeteneklerinden hareketle refahının artırılması ve her türlü yoksunluğun ortadan kaldırılması hedeflenmektedir.

Bu açıdan çalışmamız Türkiye’nin insani gelişimini analiz etmeye yardımcı olmaktadır. Türkiye’nin gelişmişlik düzeyini bilimsel olarak ortaya koyan İnsani Gelişim Endeksi ile insani gelişimin boyutları irdelenmektedir. Seçilmiş ülkelerle Türkiye’nin durumu kıyaslanarak geride olunan konuların saptanmasına ve iyileştirilmesine yönelik çözümlere odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: insani gelişme, kalkınma, insani gelişim endeksi, kapasite yaklaşımı.

ABSTRACT

The concept of human development is a multi-dimensional concept. It aims to increase the living standards of societies based on the opportunities and the talents that people possess. The main components that it contains, taken attention human dimension of development with income, health and education parameters. For human development, it is desirable that the per capita income level and purchasing power, life expectancy at birth, literacy and schooling rates are high. All these parameters indicate that a good standard of living, a healthy and long life, and the need to be educated, will make human life more qualitative and quantitative. All these parameters show to as a need of a good standard of living, a healthy and long life and being educated, human life will be qualitatively and quantitatively would be at a better level.

In the perspective of Amartya SEN who is one of the most important thinkers of the age and one of the first names coming to mind when it is called human development it is aimed to increase the welfare of the individual based on their capacity and capabilities and to eliminate all kinds of deprivation.

From this point of our work is helping to analyze Turkey's human development. Turkey's level of development as revealed by scientific with Human Development Index, scrutinized the dimensions of human development. Turkey's situation in comparison with selected countries focuses on solutions to identify and improve the issues that are left behind.

Keywords: human development, development, human development index, capacity approach.

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY.....	ii
ONUR SÖZÜ.....	iii
BİLDİRİM.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLOLAR LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA VE ARAÇLARI

1.1. Ekonomik Kalkınma Sorunsalı.....	5
1.1.1. Ekonomik Kalkınmanın Tanımı, Amaç ve Boyutları.....	6
1.1.2. Kalkınmanın Ekolojik Boyutu: Sürdürülebilir Kalkınma.....	11
1.1.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Kalkınma Sorunu.....	14
1.2. Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi	19
1.2.1. Beşeri Sermayenin Tanımı.....	20
1.2.2. Sosyal Sermaye ve Beşeri Sermaye Etkileşimi.....	23
1.2.3. Eğitim ve Beşeri Sermaye Etkileşimi.....	25
1.2.4. Beşeri Sermaye ve Sağlık Etkileşimi.....	29
1.3. Teknolojik Gelişme ve Yenilik Odaklı Kalkınma.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA GÖSTERGESİ OLARAK İNSANİ GELİŞME

2.1. İnsan Odaklı Kalkınma Olgusu.....	40
2.1.1. İnsani Gelişme Kavramı ve Yoksulluk Etkileşimi.....	41
2.1.2. İnsani Gelişmede “Kapasite” Yaklaşımı.....	45
2.2. İnsani Gelişimin Ölçülmesi	53
2.2.1. İnsani Gelişme Endeksi (IGE).....	56

2.2.2. İnsani Gelişme Endeksinin Hesaplanması.....	59
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN KALKINMA DÜZEYİNİN İNSANİ GELİŞME GÖSTERGELERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Türkiye’nin İnsani Gelişme Eğilimleri ve Eşitsizlikler.....	66
3.1.1. Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Gelir Yoksulluğu.....	67
3.2. Türkiye’de İnsani Gelişme Düzeyinin Değişimi.....	70
3.2.1. İnsani Gelişme Endeksi Göstergeleri.....	72
3.2.2. Türkiye’nin Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (EUIGE).....	76
3.2.3. Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi.....	77
3.2.4. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi.....	79
3.2.5. Eğitim Göstergeleri ve Eğitim Eşitsizliği.....	85
3.2.6. Sağlık Göstergeleri.....	91
3.3. Türkiye’de İnsani Yoksulluk ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi.....	96
3.4. İşsizlik ve İstihdam Oranı.....	99
3.5. Refah Algısı ve Yaşam Memnuniyeti.....	102
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA.....	109

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Zaman İçinde Kalkınmanın Anlamları.....	10
Tablo 2: Ülke Grupları İtibariyle Büyüme.....	17
Tablo 3: Seçilmiş (En Yüksekten En Düşüğe) Ülkelerin GSYİH Göstergeleri.....	18
Tablo 4: Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına GSYİH	19
Tablo 5: Bazı İktisatçıların İnsani (Beşeri) Sermaye Tanımları.....	21
Tablo 6: Beşeri ve Sosyal Sermayenin Karşılaştırılması.....	24
Tablo 7: Eğitimin İki Boyutlu Tanımları.....	28
Tablo 8: Seçilmiş Ülkelerin Eğitim Göstergeleri.....	29
Tablo 9: Seçilmiş Ülkelerin Doğumda Yaşam Beklentisi Oranı ve İnsani Gelişme Endeks Değeri	32
Tablo 10: Refahın Anlam ve Ölçümünün Evrimi.....	54
Tablo 11: Bazı İktisatçılara Göre İnsani Gelişimin Koşulları.....	55
Tablo 12: 2010 Yılı İtibariyle İnsani Gelişim Endeksi'nin Hesaplanmasında Kullanılan Maksimum ve Minimum Değerler.....	60
Tablo 13: İGE Hesaplama Yönteminde Yapılan Değişiklikler.....	63
Tablo 14: Seçilmiş Ülkelerin İnsani Gelişim Endeks Değerleri ve Bileşenleri.....	64
Tablo 15: Türkiye ve Bazı OECD Ülkelerinin Gini Katsayısı ve Gelir Yoksulluğu Oranları.....	69
Tablo 16: Türkiye'de Gelir Gruplarının Toplam Gelirden Aldığı Pay Oranları.....	70
Tablo 17: Türkiye'nin Gini Katsayısı Trendi ve P80/P20 Oranı.....	70
Tablo 18: Seçilmiş Ülkelerin İnsani Gelişim Sıralaması ve İGE Değeri.....	72
Tablo 19: Tutarlı zaman serisi verilerine göre Türkiye'nin İGE eğilimleri.....	73
Tablo 20: Yıllara Göre Türkiye'nin İGE Sıralaması.....	75
Tablo 21: Türkiye'nin İGE Değerinin Bazı OECD Ülkeleri ile Karşılaştırılması.....	76
Tablo 22: Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerin (En Yüksekten En Düşüğe) Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endekslerinin Karşılaştırılması.....	77
Tablo 23: Türkiye ve Seçili Ülkelerin CDGE Oranlarının Karşılaştırılması.....	78
Tablo 24: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Oranlarının Karşılaştırılması.....	81

Tablo 25: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi (KCUE) Karşılaştırması.....	82
Tablo 26: Öğrenim Düzeyi ve Cinsiyete Göre Türkiye'nin Durumu -2015.....	86
Tablo 27: Türkiye'de Cinsiyet ve Eğitim Durumuna Göre İstihdam Oranı.....	87
Tablo 28: Türkiye'nin Eğitim Durumunun Seçilmiş Ülkelerle Karşılaştırılması.....	88
Tablo 29: Sağlık Kurumu ve Hekim Sayısı Bakımından Türkiye'nin Durumu.....	91
Tablo 30: Türkiye'nin Sağlık Harcamalarına İlişkin Temel Göstergeler, 2014-2015..	92
Tablo 31: Seçilmiş Ülkelerde Sağlık Göstergeleri.....	93
Tablo 32: Cari Satınalma Gücü Paritesi Cinsinden Yoksulluk Sınırlarına Göre Türkiye'nin Fert Yoksulluk Oranları.....	98
Tablo 33: Seçilmiş Ülkelerle İstihdam Düzeyinin Karşılaştırılması.....	100
Tablo 34: Refah Göstergelerinin Seçilmiş Ülkelerle Karşılaştırılması.....	103
Tablo 35: İller Düzeyinde Yaşam Endeksi Değerleri.....	104

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Çevre ve Sürdürülebilir Gelişme.....	14
Şekil 2: Bütüncül Bir Yaklaşımla Kalkınmanın İncelenmesi.....	16
Şekil 3: Sağlık ve Ekonomik Gelişme.....	30
Şekil 4: Bilim, Teknoloji ve Yenilik Sistemi Yapı Taşları.....	34
Şekil 5: Beşeri Sermaye, Eğitim, İnovasyon ve Sosyoekonomik Kalkınma Arasındaki ilişki.....	35
Şekil 6: İnsanın Gelişmesi ve Teknoloji Arasındaki İlişki.....	37
Şekil 7: Modern Ekonomide İhtiyaç Duyulan Yetenek Türleri.....	47
Şekil 8: Bireyin Yetenek Kümesi ve Sosyal-Kişisel Bağlamı.....	50
Şekil 9: İnsani Gelişimin Boyutları.....	51
Şekil 10: İnsani Gelişme Endeksinin Unsurları.....	58
Şekil 11: Gelir Dağılım Türleri Arasındaki İlişki.....	68
Şekil 12: Türkiye’de İnsani Gelişme Trendi,1990-2015.....	71
Şekil 13: Türkiye’nin İGE Bileşen Göstergelerindeki Eğilimler, 1990-2015.....	74
Şekil 14: Türkiye’nin Yıllara ve Cinsiyete Göre Doğumda Beklenen Yaşam Süresi...93	
Şekil 15: Bebek Ölüm Hızının OECD Ülkeleri ile Karşılaştırılması.....	94

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
CEE	: Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi
CDGE	: Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi
ÇBYE	: Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi
ÇED	: Çevresel Etki Değerlendirmesi
EUİGE	: Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi
IBRD	: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İGE	: İnsani Gelişme Endeksi
İGR	: İnsani Gelişme Raporu
GNI	: Gayri Safi Milli Gelir
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
GÜ	: Gelişmiş Ülkeler
KCUE	: Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
TCEE	: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı
WDR	: Dünya Kalkınma Raporu
WB	: Dünya Bankası
YAE	: Yoksulluk Açığı Endeksi
YMA	: Yaşam Memnuniyeti Araştırması

GİRİŞ

Geçtiğimiz çeyrek asır boyunca sürekli değişen ve gelişmekte olan dünya, yeni ülkelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, dörtte birinden fazlası genç nüfus olmak üzere yedi milyardan fazla insana ev sahipliği yapmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin giderek önemli bir ekonomik ve siyasi güç haline gelmesi, küreselleşme dalgasının insanları ve pazarları bütünleştirme çabaları sonucu adeta insan hayatında köklü bir devrim meydana gelmiştir. Bu yeni düzenin baş aktörü olarak insan, özellikle son 25 yılda yaşanmaya başlayan büyük değişimle birlikte ilerlemenin olmazsa olmaz ölçütü olarak yeni kalkınma literatüründeki yerini almıştır.

20. Yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra önemi artan insani gelişme kavramı ise, kökeninde, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki bağlantıyı tartışmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Büyümenin ve ekonomik kalkınmanın her alanda sağlanması yolunda milli gelirin yegâne refah ölçütü olmayacağı çoğunluğun kabul ettiği bir tartışma konusu olsa da; pek çok ülke ulusal ilerlemenin en öncü göstergesi olarak yine de milli geliri görmüştür. Dolayısıyla yüzyılın sonlarına doğru devam eden kalkınma arayışları küresel düzeyde farklı bir çıkış açmıştır.

Yeni kalkınma çabalarının hedefinde yer alan; ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma düzenlemelerinin yeniden gözden geçirilerek, toplam milli gelirin (GSYİH) ötesine geçilmesi ve insanların temel ihtiyaçlarının refah düzeylerini arttıracak biçimde karşılanması amacı insani gelişmenin hem yaklaşım hem de ölçüm olarak yolunun açılmasına yardımcı olmuştur. Bu yeni kalkınma modelinin en yalın halini, insanın yaşadığı ülkenin zenginliği ya da refahı değil; özellikle insanın kendi yaşamının zenginliği ve refahı oluşturmaktadır. İnsan eksenli kalkınma yaklaşımının en temel fikri ise; herkes için adil ve eşit fırsatların yaratılması, insanın tercih ve seçimlerinin genişletilmesi ve bu yolla daha iyi bir insani yaşamın sağlanmasıdır. Dolayısıyla bu yaklaşımda, milli gelirin büyümesine odaklanmak yerine, geliri sadece insan yaşamının iyileştirilmesine yönelik bir araç olarak görmenin ve ilgili politikaları bu yönde uygulamanın gerçek anlamda bir gelişmenin altın kuralı olacağı düşüncesi hüküm sürmektedir.

Seçme özgürlüğünü merkezine alan insani gelişme olgusu, temelinde insan tercihlerini içeren bir kavramdır. Seçimlerini gerçekleştirmek ve fırsatlardan yararlanma konusu bireyin gelişme sürecinin genel hattını oluşturmaktadır. Bu seçimler ya da

tercihler, bireyin mutluluğa erişeceğinin garantisini vermese de, en azından gerek bireysel gerekse toplumsal olarak, potansiyellerinin geliştirilmesi ve değer verdikleri üretken ve yaratıcı bir yaşam için makul derecede şansa ya da fırsata sahip olmaları bakımından bir ortam yaratmaktadır.

İlk olarak Birleşmiş Milletler için çalışan Pakistanlı ekonomist Mahbub Ul Haq (1976) tarafından ortaya atılan insani gelişme ya da insani kalkınma kavramı, Amartya Sen'in (1999a, 2005) insan yetenekleri üzerine yaptığı çalışmalarla daha da geliştirilerek somut ve açık bir perspektife bürünmüştür. Yeni bir kalkınma gündemi arayışında olan ve kalkınmayı yeniden tanımlamaya çalışan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ise bu çalışmalardan yola çıkarak daha adil, sürdürülebilir ve istikrarlı bir dünya sağlayacak olan hedefler ortaya koymuş ve bütün dünya ülkelerini insanların refah düzeyini arttırmak için belirlenen bu hedefleri gerçekleştirmeye davet etmiştir. Bu doğrultuda 2000 yılında belirlenen, 189 ülkeyi kapsayan ve “Binyıl Kalkınma Hedefleri” olarak duyurulan toplamda sekiz hedefli kalkınma bildirgesinde; insanlığın aşırı yoksulluktan, açlıktan ve diğer pek çok yoksunluklardan kurtarılması amaçlanmıştır. Binyıl Kalkınma Hedefleri, söz konusu amaçlar için belirli sınırlar belirlemiş ve 2015 yılına kadar bu amaçlara ulaşılması gereğini vurgulamıştır. Ayrıca Birleşmiş Milletler’in 193 üye ülkesinin 2015 yılında onayladığı Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ve dünyada ulaşmayı taahhüt ettiği 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi olmak üzere 2030 Gündemi belirlemiş ve bundan hareketle 2016 yılı İnsani Gelişme Raporunda “herkes için insani gelişme” olgusuna vurgu yapmış; dışlanmakta olan ülkelerin de sürece dâhil edilmesine dikkat çekmiştir.

Kalkınma alanında Amartya Sen’in çalışmalarını (1979-1981) rehber alan UNDP 1990 yılında ülkelerin insani gelişme düzeylerini ölçmek amacıyla bir endeks değeri geliştirmiştir. “İnsani Kalkınma” ya da “İnsani Gelişme Endeksi” adı verilen bu endeks değeri ile ülkelerin temel üç alanda (eğitim, sağlık, gelir) gelişimleri ölçümlenmekte ve uluslararası karşılaştırmalar yapılmasına imkân sağlanmaktadır. İnsani Gelişme Endeksi sıralamasında üst sıralarda yer alan ülkelerin en belirgin özelliği yüksek bir gelir düzeyine sahip olmaktan ziyade, bu ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizliğin nispeten daha az olmasıdır. Bunun dışında bu gruptaki ülkeler, dengeli nüfus artışıyla, iyi bir eğitim ve sağlık düzeyiyle, her alanda daha belirgin kadın-erkek eşitliğiyle ve sanayi-teknoloji bütünleşmesiyle dikkat çekmektedir. Öte yandan daha alt sıralarda yer alan

gelişmekte olan ülkelerde ise daha adaletsiz bir gelir dağılımı, yüksek nüfus artış hızı, düşük eğitim ve sağlık düzeyi ile yoğunluklu olarak tarım sektörü hâkim olmaktadır.

Esasen geçen çeyrek asırda insani gelişme alanında önemli adımlar atılmış ve insan yaşamında, yaşam süresinden okullaşma düzeyine, gelir artışından temel sosyal hizmetlere kadar birçok alanda önemli ilerleme sağlanmıştır. Ancak insan yoksunluklarının hala devam etmesinin en temel nedeni, son 25 yılda sağlanan bu ilerlemenin düzensiz olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü ilerleme gruplarının yani gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerle yetersiz düzeydeki işbirliği sonucunda, gelişmekte olan ülkelerin bir kısmı insani gelişmenin sadece temellerini gerçekleştirirken diğer kısım ise bunu bile sağlayamamıştır. Bu ülkelerde eşitsizliklerden iklim değişimine, salgın hastalıklardan bitmek bilmeyen göçlere ve şiddet yanlısı çatışmalara kadar olumsuz pek çok yeni kalkınma zorlukları ortaya çıkmıştır.

Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, kalkınma sorunsalını özellikle son yüzyılın en ciddi kalkınma problemi olarak görülen “insani gelişme” olgusu perspektifinde irdelemek ve ekonomik gelişmeyle insani gelişme arasındaki etkileşime vurgu yapmaktır.

Dolayısıyla çalışmanın ilk bölümünde kalkınma kavramının genel tanımlarıyla birlikte zaman içinde değişen anlamları üzerinde durulmuştur. Kalkınmanın büyüme kavramıyla sıkça karıştırılmasının nedenleri, ortak yönleri ve farklılaştıkları noktalar açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürde öne çıkan tanımlamalarıyla ekonomik kalkınmayı analiz eden ekonomistlerin görüşlerine yer verilerek geçmişte, günümüzde ve gelecekte ülkelerin en önemli gündem maddesini oluşturacak olan kalkınma sürecinin özellikle beşeri (insani) yönüne dikkat çekilmiştir.

İkinci bölümde, kalkınmanın son yüzyılda nerdeyse anlamını değiştiren “insani gelişme” kavramı ve kavramın temel içeriği incelenmiştir. Bu kavramın ortaya çıkışında şüphesiz en büyük emeği olan Amartya Sen’in görüşlerine, özellikle de “kapasite” yaklaşımına yer verilmiştir. UNDP’ nin 1990 yılından beri yayımladığı raporlar serisinin en yenisi olan, 2016 yılı “Herkes İçin İnsani Gelişme” raporunda yer alan istatistiklerle farklı gelişme grubunda (en iyi, iyi, orta, düşük) yer alan ülkelerin gelişimleri karşılaştırılmıştır. İnsani gelişme göstergelerinden hareketle İnsani Gelişme

Endeksinin oluşumu ve hesaplanması üzerinde durulmuş ve bu endeks kapsamında ülkelerin eğitim, sağlık ve yaşam standardı göstergeleri incelenmiştir.

Çalışmanın nc bölümünde ise Türkiye'nin genel kalkınma düzeyi, insani gelişmenin temel göstergeleri olan eğitim-sağlık-gelir çerçevesinde incelenmiş, farklı gelişim derecesine sahip ülkelerle karşılaştırması yapılarak gelişme durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda yıllar itibariyle gösterdiği performansa bakılarak, günümüz itibariyle en güncel veriler ve istatistikler doğrultusunda gelişim sürecine etki eden unsurlar araştırılmıştır. Türkiye'nin insani gelişmede ne aşamada olduğu, durum analizinin sonuçları ve geride olduğu konulara yönelik ilerleme önerilerine yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA VE ARAÇLARI

Dünya genelinde İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte hızla yayılan küreselleşmenin refaha etkisinin (olumlu-olumsuz) tam olarak saptanamamasıyla beraber kalkınma sorunsalı da, günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerin en önemli sorunlarından biri olmaya devam etmektedir. Bu doğrultuda gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerde karşılaşılabilen sosyo-ekonomik bir sorun olan kalkınma olgusu kendini, bölgelerarası dengesizlikleri ve bölgelerarası kalkınmışlık farkının nispeten daha yüksek seviyelerde olması nedeniyle, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerde daha çok hissettirmektedir. Birçok ülke bölgelerarası bu farklılıkları giderebilmek, dengeli kalkınmayı gerçekleştirebilmek ve yatırımları geri kalmış bölgelerde yoğunlaştırmak için teşvik ve özendirme gibi çok ve çeşitli araç ve mekanizmalara başvurmaktadır (Sevinç, 2011: 35).

Kalkınma kavramının karmaşık yapısıyla birlikte literatürde birçok tanımının olması, konunun ele alınmasında bir çerçeve oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Kalkınmanın sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi pek çok boyutu olduğu göz önüne alındığında, daha çok tüm boyutları arasında kronik öneme sahip olduğu düşünülen ekonomik boyutuna yer verilmiştir (Özyakışır, 2011: 46). Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde temel amaç, ekonomik kalkınmayı, beşeri (insani) sermaye perspektifinde, bilinen en temel bileşenler (gelir, eğitim, sağlık, teknoloji... vs.) ile ele alarak çözümlenmesine katkıda bulunmaktır.

1.1. Ekonomik Kalkınma Sorunsalı

Ekonomik kalkınma kavramı esasen, ekonomik büyüme terimiyle çokça karıştırılsa da, bu terimden daha geniş ve daha kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Ekonomik kalkınma toplumsal refahı açıklarken, ekonomik büyüme dönemler itibarıyla piyasaların üretkenliğini ve verimliliğini açıklamaya çalışır. Şöyle ki, ekonomik büyüme ekonomik kalkınmanın içerdiği ve kalkınmada itici rol üstlenen unsurlardan (sosyal, kültürel, politik...vs.) sadece biri konumundadır (Arslan, 2013: 46).

Gelişmiş bir ekonomiyi iyi olarak nitelendirmenin ölçütü sadece ‘zenginlik’ değildir. Bir ülke için sayısal verilerin büyük olması, o ülkede insani yaşamın iyi

düzeyde olduğu ya da o ülkede yaşayan insanların mutlu olduğu anlamını ifade etmez. Dolayısıyla bir ekonominin iyi olması şüphesiz içindeki insanların sosyo-ekonomik refahı ve mutluluğuyla ölçülebilir. Bu da ancak ülkelerin büyük bir ekonomiyi hedeflemesinden ziyade ekonomik kalkınmayı hedeflemesiyle mümkün olabilmektedir (Aktaş, 2015: 44).

Bir toplumun yaşam seviyesini yükseltmesi anlamına gelen kalkınma kavramı, her alanda gerçekleşen bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu süreçten kasıt, ülkenin büyüdüğü, ilerlediği, olumlu olan her türlü değişimi yaşadığı süreçtir. Ülkede yaşayan nüfusun yaşam kalitesini çevresel kaynaklara zarar vermeden iyileştirmeyi ve daha iyi seviyelere ulaştırmayı hedefleyen politikalar kalkınmaya yönelik politikaları oluşturmaktadır. Politikaların başarısı ise ülkedeki insanların ulaştığı zenginlik ve refahla ölçülebilmektedir.

1.1.1. Ekonomik Kalkınmanın Tanımı, Amaç ve Boyutları

Ekonomik kalkınma en genel anlamıyla; ülkelerin üretim yapılarını özellikle yüksek katma değer ihtiva eden ürünler üretecek biçimde yeniden düzenlemesi ve üretim sonrası ortaya çıkan ürünün (toplam gelirin) toplumu oluşturan bireyler başka bir deyişle gelir grupları arasında adaletli dağılımının sağlanması yoluyla toplumsal refahın yükseltilmesidir (Kaynak, 2009: 63).

Ekonomik gelişmenin sağlanması yönünde, ulusal ekonominin bir bütün olarak düzenlenmesiyle ifade edilebilecek olan ekonomik kalkınma kavramının özü, bir ülkede ekonomiden sosyal ve siyasal yapılanmalara kadar pek çok alanda gerçekleştirilen her türlü değişimi ve gelişmeyi kapsamaktadır. Bu hususta, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde ilerlemenin önünde duran her türlü engelin aşılmasıyla birlikte ülkede maddi refahın arttırılmasına yönelik genel potansiyelin harekete geçirilmesi anlamını içermektedir (Tok, 2013: 2). Ekonomik kalkınma süreci aynı zamanda bireylere yenilik ve yaratıcılık kazandıran bir süreçtir. Öyle ki bu süreçte, toplumu oluşturan her bireyin düşüncesi, yetenekleri, eğitim düzeyi, toplumsal değer yargıları ve refah anlayışı önem kazanmakta ve bunların oluşturduğu ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel ortam, bireyin yenilik ve yaratıcılığını ortaya çıkararak gelişmenin sağlanması yolunda kalkınmayı tetikleyici unsur olmaktadır (Koç, 2013: 248).

Gelişmiş insan gücünün bu yaratıcılığı ekonomik dışsallıkların oluşmasını sağlayarak, bu yolla yatırımların verimliliğini etkileyecek ve ekonomik kalkınmaya olumlu katkıda bulunacaktır. Bu katkı neticesinde ortaya çıkacak olan gelir artışı ise insani kalkınmanın boyutuna önemli derecede etki edecektir. Dolayısıyla yüksek insani kalkınma seviyesine sahip olan ülkelerin ekonomik büyüme hızları da yüksek olacak ve bu büyümeden kaynaklı ortaya çıkan gelir artışı sağlık, eğitim vb. harcamalar için kullanılarak insani gelişme seviyesinin en üst noktalara kadar taşınmasını sağlayacaktır. Buna karşılık insani kalkınma düzeyi düşük ülkelerde, yatırımların verimliliği ve ekonomik büyüme hızı daha az olacağı için, elde edilecek gelir düzeyinin de düşük olması nedeniyle insani kalkınma için yeterli kaynak aktarılamayacaktır. Bunun sonucunda ekonomik büyüme sürecinde bu gibi ülkelerde insani gelişme ile ilgili ilişkilerde kopukluk yaşanacaktır (Güloğlu ve Yılmaz, 2002: 429).

Oysaki ekonomik kalkınma, büyüme kavramından farklılaşarak geri kalmış toplumların gelişmiş toplum düzeylerine yakınsaması için yapısal ve nitel değişimleri ifade eden bir kavram haline gelmektedir. Bu yapısal ve nitel değişimlerin gerçekleşmesinde ise koruyucu ve kollayıcı politikaların egemen olması kaçınılmazdır. Bu nedenle, kalkınma felsefesi, ulus devlet aygıtına yeni ekonomik görevler addederek, “Kalkınmacı Devlet” tipinin öne çıkmasına olanak tanımıştır. Devlet aygıtının, üstlenmiş olduğu mevcut yapıyı dönüştürme sürecinde, üretici, yatırımcı ve düzenleyici işlevlerinin hepsini birden üstlenmesi temel politika hedefi haline gelmiştir. Kalkınmanın temel motor gücü ise, devletin öncülük ettiği ya da teşvik ve koruma politikalarıyla desteklediği sanayileşmedir (Bakırtaş, 2014: 9).

Sanayileşmenin kalkınmada başrolü aldığı düşünüldüğünde, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme kapsamında izleyecekleri her türlü politika araçları içinde özellikle sanayileşme stratejisinin düzenlenmesi konusu önem kazanmaktadır. Ülkelerin sanayileşme süreci, gerek ekonomik ve sosyal alanlarda gerekse politik ve kültürel yapılarında köklü değişimler ortaya çıkaran bir oluşumdur. Dolayısıyla sanayileşme geçmişten günümüze kalkınmanın en temel unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu oluşum süreci ekonomik bir yapılanma gibi gözükmekle birlikte gerek nedenleri ve gerek ortaya çıkan etkileri bağlamında aslında sosyal sorunlarla iç içe bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki, sanayileşmenin sadece ekonomik bir yapılanma kapsamında ele alınmasının kavramın anlamını daraltmak olduğu ve kalkınma ile

birbirini tamamlayan ve gelişim aşamasında birbirine etki eden süreçler olduğu kabul edilmelidir (İzgi ve Özpolat, 2008: 230).

Sanayinin büyümesi ile gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) büyümesi arasında doğru orantılı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Somut olarak ifade etmek gerekirse, sanayinin büyümesi GSYİH'nin büyümesinden ne kadar fazlaysa, yani GSYİH'nin içinde sanayinin payı ne kadar hızlı artıyorsa, GSYİH'nin büyümesi de o kadar hızlı olmaktadır. Sanayi ve GSYİH'nin karşılıklı büyümeleri arasındaki bu ilişki, ekonomik kalkınma sürecinin başlı başına bir alanını oluşturmaktadır (Kaynak, 2009: 177).

Dünya ülkelerinin zaman içerisinde değişen gelişimlerine bakıldığında, Sanayi Devrimi sonrasındaki süreçte az gelişmişlik denilen olgu, ülkelerde yeterli bir sanayi yapılanmasının olmayışıyla eş değer görülmüştür. Öte yandan sanayileşmenin kalkınmayla bir tutulması gereği anlaşılmış ve kalkınma stratejileri bu gerekliliğe göre belirlenmiştir. Sanayileşme ve kalkınmayı bir tutan bu düşüncenin dayanağını oluşturan temel örneklerden biri, dünyada tarım ağırlıklı zengin olan az sayıda ülkenin (Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, gibi.) bulunmasıdır. Yapılan araştırmalar da göstermiştir ki, diğer tüm ülkelerde, tarımda kullanılan kaynaklar sanayiye aktarıldıkça ekonomilerin büyümeleri de o denli hızlı olmuştur (İzgi ve Özpolat, 2008: 234).

Lucas'a göre, sadece kişi başına gelir düzeyinin büyüme oranlarının ülkeler arasında zaman içinde hesaplanması sorunundan ibaret olan ekonomik kalkınma problemi, bu tanımla dar kapsamlı görünse de, gelir düzeylerini hesaplanmada kullanılan yöntemlerin toplumun diğer pek çok yönü hakkında da bilgi vermesi bakımından önemlidir. Milli gelir düzeyinin büyüme oranlarının hesaplanması ise her ülke için pek çok farklı model ve nicel yöntemlerle mümkün olmuştur. Ekonomik büyüme modelini insan sermayesi birikimini temel alarak açıklayan Lucas, fiziksel ve insani (beşeri) olmak üzere iki tür sermaye olduğunu ifade ederek insani sermayenin fiziksel sermayenin verimliliğini artıracığını savunmuştur (Lucas, 1988: 3).

Kalkınmayı sadece gelir ekseninde değerlendirmenin, kavramın anlamını zayıflattığı görüşünde olan iktisatçı Amartya Sen ise (1999), kalkınmanın tam anlamıyla insanların sahip olduğu temel özgürlükleri genişletme süreci olduğunu düşünmektedir. Bu tanımlamada yer alan bireysel özgürlükler, sadece gayri safi milli hasılanın (GSMH) büyümesine ve kişisel gelirlerin artmasına bağlı kalmayıp aynı zamanda toplumsal ve ekonomik düzenlemeler (eğitim, sağlık hizmetleri gibi) ile birlikte medeni ve siyasal

haklara da bağılı olmaktadır. Örneğin bireylerin kamusal karar alma sürecinde, kamusal her türlü meseleyi tartışmaları ve denetim sürecine katılmaları bu tür özgürlüklerden sayılabilir. Kalkınmayı temel özgürlüklerin genişletilmesi bakımından ele almak, bu süreçte önemli rol oynayan bazı araçlardan çok kalkınmayı önemli kılan amaçlara yöneltmektedir (Sen, 1999: 17-18).

Kalkınma toplumsal değişimin genel bir sürecidir ve tüm toplumlar kırsal ve kentsel, her zaman bir değişim sürecine tabidir. Bu sürece, örneğin, toplumun norm ve değer yargıları, kurumları, üretim yöntemleri, halkın tutumları, kaynakların hangi yollarla dağıtıldığı gibi pek çok faktör etki etmektedir. Bu değişim süreçleri; yüksek gelir ve daha iyi bir yaşam düzeyi için, gelişmiş toplumsal örgütlenme yoluyla sisteme yeni fikirlerin girişini ve modern üretim yöntemlerinin ortaya çıkışını içerir. Kısaca bu süreç; geleneksel ya da modern öncesi toplumların, teknoloji ve sosyal organizasyon bakımından istikrarlı bir gelişime sahip Batılı uluslara toplu dönüşümünü ifade etmektedir. Gelişme ve büyüme için, bireylerin kendi geleceklerini inşa etme potansiyeline (sosyal yetenek) sahip oldukları noktada kalkınma çabaları sonuç vermektedir. Kalkınmanın aşamaları hakkında pek çok yaklaşım mevcut olsa da, bu aşamaların gelişmekte olan ülkelerde üç ana boyutu olduğu görülmektedir (Oakley ve Garforth, 1985: 2):

- (1) Ekonomik Boyut: Toplumun ekonomik ve üretken tabanının geliştirilmesi amacıyla, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli mal ve malzemeleri üretmek,
- (2) Sosyal Boyut: Toplumun çeşitli sosyal aktiviteler ile eğitim, sağlık ve iyi bir yaşam gibi en temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği hizmetleri almasını sağlamak,
- (3) İnsani Boyut: Bireylerin ister ayrı ayrı ister toplumsal olarak kendilerini geliştirmelerini, yeteneklerini keşfederek kullanmalarını sağlamaktır.

Toplum ve bireyleri başta doğa olayları karşısında olmak üzere, iktisadi, siyasi, sosyal ve uluslararası ilişkiler bakımından özgürleştirmeyi hedefleyen kalkınma çabalarının yukarıda belirtilen boyutlarına ek olarak şu boyutları da sayılabilir (Kaynak, 2009: 63-64):

- (1) Yaşayabilmek ve yaşamı devam ettirebilmek için doğayla mücadelede üstün çıkmak ve böylece doğa olaylarını kontrol altına almak; gittikçe daha çok ve daha yüksek katma değerli ürünler üretmek (üretim ve teknoloji boyutu),

- (2) İstihdam olanaklarını genişletmek ve çalışma koşullarını iyileştirmek (istihdam boyutu),
- (3) Bu çabaları çevreye en az zarar verecek şekilde gerçekleştirmek (çevre boyutu),
- (4) Toplumlara ya da ülkeler arası yarışta önde yer almak (hâkimiyet boyutu),
- (5) İktisadi, siyasi, sosyal ve uluslararası ilişkiler bağlamında özgürlük düzeyini yükseltmek (özgürlük boyutu).

Esasen dönemler itibariye değişen ve güncellenen içeriği ile kalkınma kavramı, her dönemde iktisatçıların ilgi alanları arasında önemli bir yer almıştır. Özellikle II. Dünya savaşı sonrası süreçte ülkelerin neredeyse ana tartışma gündemini oluşturmuştur. 1970’li yıllardan itibaren önemi kısmen azalsa da 2000’lerden sonra yeniden güncellik kazanmaya başlamıştır. Bu kavrama ilgi, her dönem farklılık göstermesine rağmen, temel bir olgu olarak gerek kamu gerekse iktisat politikalarıyla sürekli bir etkileşim içinde olmuştur. Kalkınmanın verimlilikle paralel gelişen ilişkisinin temelinde, ihtiyaçların çok ve çeşitli olmasına karşın; kaynakların kıt ve sınırlı olduğu gerçeği vardır. Dolayısıyla kaynakların etkin ve tam kullanımına dair bütün çabalar ve arayışlar kalkınma politikalarının vizyonunu oluşturmaktadır. Bu politikaların hedefi ise, sınırlı kaynaklarla maksimum toplumsal refahın sağlanmasıdır. İktisadi kalkınma ile ilgili olarak, bütün dönemler ve yerler bakımından genel geçer sonucu olan kesin politikalar uygulanması pek mümkün olmamaktadır (Suiçmez, 2014: 1).

Tablo 1: Zaman İçinde Kalkınmanın Anlamları

Dönemi	Perspektif	Kalkınmanın Anlamı
1800’ler	Klasik Politik Ekonomi	İlerleme için çözüm yakalamak
1850’den sonra	Geç Kalanlar	Sanayileşmek
1870’den sonra	Kolonyel Ekonomi	Kaynak Yönetimi, Vesayet Yönetimi
1940’dan sonra	Kalkınma Ekonomisi	Ekonomik Büyüme- Sanayileşme
1950’den sonra	Modernleşme Teorisi	Büyüme, Siyasi ve Sosyal Modernleşme
1960’dan sonra	Bağımlılık Teorisi	Birikim, Ulusal, Kendine Özgünlük
1970’den sonra	Alternatif Kalkınma	İnsan Gelişimi
1980’den sonra	Neoliberalizm	Ekonomik Büyüme-Yapısal reform, Deregülasyon, Liberalizasyon, Özelleştirme
1990’dan sonra	Post-Kalkınma	Otoriter Mühendislik, Çöküş
2000’den sonra	Bin Yıl Kalkınma Hedefleri	Yapısal Reformlar

Kaynak: Bakırtaş, 2014: 54.

Çizilen bu genel çerçeve kapsamında, Tablo 1’de kalkınma kavramının farklı dönemlerde ihtiva ettiği anlam ve içerikler özetle yer almıştır. Buna göre, 1800’lü yıllarda, klasik ilerleme anlayışları sanayileşme ve kaynak kullanımında etkinlik yönünde ağır basarken; yüzyılın sonlarına doğru ekonomik dışsallıkların önemi artmaya başlamıştır. 1900’lü yıllara gelindiğinde, yaklaşan modern çağın verdiği sinyalle birlikte kültürel, sosyal ve siyasal yapılanmalar ekonomiyle bütünleşmeye başlamış ve kalkınma kavramı daha geniş bir alana yayılarak tam ve fonksiyonel bir anlam kazanmıştır. 1900’lü yılların son çeyreğinde ise yapısal reformların odağında post-modern bir kalkınma modeli tartışılmaya başlanmış ve bu yolla ülkeler “metaya bağımlılık”tan sıyrılarak kalkınmanın yeni otoritesi olarak insanı görmeye başlamıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde tamamen insan yoksulluklarının ve yoksunluklarının ortadan kaldırılmasına ve daha eşit ve adil bir dünya yaratılması olgusuna dikkat çekilmiştir (Bakırtaş, 2014: 55).

1.1.2. Kalkınmanın Ekolojik Boyutu: Sürdürülebilir Kalkınma

İnsanlığın sürekli olarak artan ve çeşitlenen ihtiyaçları karşısında ekonomik sistemin temel amacı, üretim sürecine girdi teşkil edecek kaynakları emek ve sermaye ile işleyerek nihai mal ve hizmet haline getirmek ve toplumun hizmetine sunmaktır. Temel amaç insan ihtiyaçlarının karşılanması olunca kullanılan üretim faktörlerinin miktarı ve kalitesi de büyük önem taşımaktadır. Nitekim bu aşamada, iktisat biliminin en temel problemi olan “kıtlık” sorunu karşımıza çıkmaktadır. Yenilenebilir Kaynaklar ve Yenilenemeyen Kaynaklar olarak gruplandırabileceğimiz üretim sürecine katılan çevresel değerlerde, üretim sürecinin dolayısıyla da tüketimin sınırlarını belirleyen kıt faktörler olarak ifade edilmektedirler. Bu bağlamda ekonomik anlamıyla doğal kaynaklar faktörü, ekonomi bilimi ile yakın bir ilişki içinde bulunmaktadır (Taban ve Kar, 2005: 337).

Bu günün gelişmiş toplumlarının ekonomik büyüme ve kalkınma deneyimleri, bu süreçlerin eşitsiz bir gelişme dinamiği izlediği, böylece toplumsal bütünlüğü ve barışı tehdit ettiğini, çevresel veya ekolojik dengeyi bozarak toplumların önemli zenginlik kaynağı olan doğal varlıklarını geri döndürülemez bir biçimde tahrip ettiğini ortaya koymaktadır. Çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan çalışmalar bu olguyu sıklıkla vurgulamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramıyla ifade edilmek istenen husus ise; aslında yalnızca ekonomik bir büyümenin gerçek anlamda kalkınma için

yeterli olmayacağıdır. Bunun yanında yaratılan maddi varlıkların gerek ülkeler ve bölgeler gerekse bireyler arasında arzu edilen bir adalet anlayışıyla pay edilmesi ve bu arada çevresel değerlerin korunması yönündedir. Şimdiki ve gelecek kuşaklar için olmazsa olmaz bu değerleri gözetmeyen, tahrip eden veya bozan bir ekonomik büyüme ve kalkınma anlayışı uzun ömürlü olmayan bir süreçtir (Kaynak, 2009: 47).

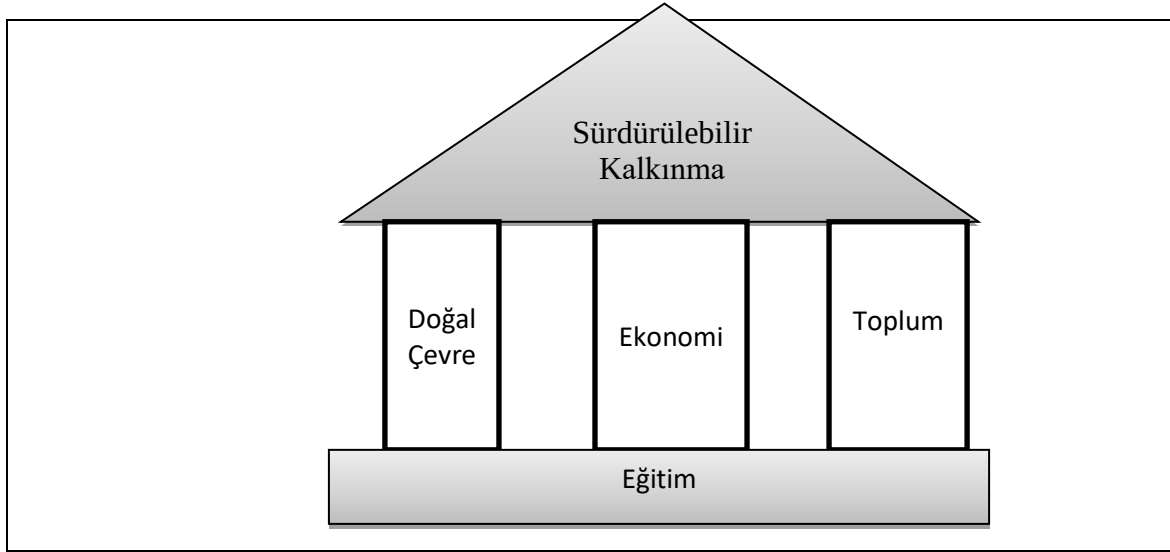
Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel bir ekseninde gerçekleştirilmesi zorunluluğundan hareketle, kalkınmaya ilişkin bütün faaliyetlerde çevre boyutunun dikkate alınması gerekmektedir. Bu yüzden çevre faktörünün kalkınmanın neredeyse her boyutuyla bütünleşmesi (entegrasyon) gerekmektedir. Kalkınma kavramının kapsam olarak genişliği düşünüldüğünde, bu bütünleşmenin ne kadar geniş bir alanı kapsayacağı anlaşılır. Bu bakımdan sürdürülebilir kalkınmadan bahsedilirken akla gelen ilk unsur bütünleşme ilkesi olmaktadır. Bu bütünleşmenin gerçekleştirilmesinin en önemli araçları ise çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) ile planlamadır. ÇED, çevreye önemli derecede zarar verebilecek ve bakımdan da kamu otoritelerinin kararını gerektiren her türlü faaliyeti; etkilerinin önceden saptamak suretiyle değerlendirilmesini (olumsuz etkilerin yok edilmesi ya da en aza indirilmesine ilişkin önlemleri belirlemek) ve faaliyetin gerçekleşmesi izninin bu aşamadan sonra verilmesini kapsayan bir süreçtir (Turgut, 1997: 705).

Gelecek nesillere temiz bir çevre bırakma anlayışıyla birlikte “kendi çocuklarını bile bile zehirlemekten kaçınma” bilincine sahip olan toplumun, doğal kaynakları gelecek kuşaklarla paylaşması süreci kalkınmanın sürdürülebilirliği ile eş anlamlı sayılmaktadır. Doğayı salt bir kaynak olarak görme düşüncesinin insan merkezci ve ekonomik yanı, onu ekolojist hareketlerin genelde uzak durduğu ve eleştirdiği bir düşünce haline getirmiştir. Çevreci bütün akımların farklı yönlerden de baksalar temelde buluştukları ortak noktalardan biri, doğayı sadece insanın hizmetindeki bir kaynakmış gibi gören her türlü yaklaşıma gösterdikleri tepkidir. Kalkınmacı çevre anlayışının bu düşüncesinin temelinde ondokuzuncu yüzyılın doğa korumacı hareketleri bulunmaktadır. Bu anlayış biçimi daha da geliştirilerek, mevcut kaynakların gelecek kuşaklarla birlikte kullanılmasının artık bir tercih meselesi değil zorunluluk olduğu gerçeğini ortaya koymuştur (Şahin, 2004: 3).

Sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanması, toplumların yoksulluk derecesi, nüfusu ve çevre ilişkileri açısından kayda değer bir önem arz etmektedir. Çünkü özellikle

yoksulluk ve aşırı nüfus artışı gibi etmenler, çevresel bozulmanın başlıca nedenleri arasında yer almaktadır. Kontrolsüz artan nüfusun gereksinimlerinin de hızla arttığı düşünüldüğünde çevresel kaynakların adeta tahrip edilerek tüketildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Aşırı nüfus ve artan yoksulluğun çevre bilincini azalttığı bu noktada gelişmiş ülkelere düşen, üçüncü dünya ülkelerine, teknoloji ve eğitim yatırımları yaparak çevresel bilincin yaratılması ve bu ülkelerin dış ticaretinin desteklemesidir. Ancak ne yazık ki, gelişmiş ülkeler (GÜ), gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) yoksulluk ve nüfus artışı gibi sorunlarına kayıtsız kalmakta ve bu sorunları kendi başlarına çözmelerini beklemektedir. Oysaki çevresel felaketlerin, gelişmekte olan veya gelişmiş bütün ülkelerin ortak geleceğini tehdit eden bir olgu olduğu kabul edilmelidir (Yapıcı, 2003: 227). GOÜ’lerde yoksullukla bağlantılı olarak “gelir dağılımı” unsuru özellikle üzerinde durulması gereken bir konu olmalı ve adil bir gelir dağılımı sağlanarak dünya genelinde yoksulluğun ortadan kaldırılması sağlanmaya çalışılmalıdır (Taban ve Kar, 2005: 357-358).

GOÜ’lerin sosyo-kültürel ve ekonomik düzenlemeler yaparak, GÜ’lerin standardını yakalama çabaları onların kalkınmalarını tanımlarken; altyapı geliştirme, tarımsal ve endüstriyel gelişme, çevresel koruma, doğal kaynakların geliştirilmesi, sosyal hizmetler türünden tüm faaliyetler de sürdürülebilir bir şekilde insanın yaşam kalitesine sundukları katkılar bakımından önem arz etmektedir. Bir ülkede mevcut doğal kaynaklardan çevre tahribatı yapılmadan yararlanıldığı, kişi ve bölgeler arasında adil bir gelir dağılımının sağlandığı, yenilenebilen kaynakların kullanıldığı, her bakımdan krizlere dayanıklı ve insana değer veren demokratik yönetimlerin hüküm sürdüğü sürdürülebilir bir gelişmenin sağlanabilmesi ise Şekil 1’de görüldüğü gibi ancak ülke insanının eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir (Ergün, 2011: 12).

Şekil 1: Çevre ve Sürdürülebilir Gelişme

Kaynak: Ergün, 2011, 12.

Çevre ve kalkınma politikalarının içerdiği temel stratejiler kısaca aşağıda özetlenmiştir (Taban ve Kar: 2005):

- (1) Büyümeyi canlandırmak ve kalitesini arttırmak
- (2) Gıda, enerji, su ve sağlık konularıyla iş edinme konusundaki gereksinimleri karşılamak
- (3) Sürdürülebilir nüfus düzeyine ulaşmak ve istikrarını sağlamak
- (4) Kaynak tabanını koruyarak zenginleştirmek
- (5) Teknolojiyi yenilemek ve riski yönetmek
- (6) Karar vermede çevre ve ekonomi birleşimini sağlamak

En temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayan insanlara eğilmek durumunda olan sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik büyüme sürecinin, var olan kaynakların kullanımını sınırlayan yoksulluk nedeniyle gelişmekte olan üçüncü dünya ülkelerine doğru yönlendirilmesi gerekmektedir.

1.1.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Kalkınma Sorunu

Dünya üzerinde mevcut iki yüze yakın ülke için gelişmişliğin tanımı yapılırken, ülkelerin kendine has gelişme biçimlerinden çok gelişmiş ülkelerin özellikleri bu tanımlamada dikkate alınmaktadır. GOÜ'lerin gelişme atılımları ancak köklü bir sektörel değişimle mümkün olabilmektedir. Burada GÜ'ler ile GOÜ'ler arasındaki farklılığın özellikle yapısal boyutuna eğilmek ve aradaki farklılıkları ortadan kaldırmak

gerekmektedir. Çünkü gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülke grupları arasında var olan farklılığın önemli bir kısmını bu ülkelerin ekonomilerindeki mevcut sektörlerin yapısal farklılıkları oluşturmakta ve bu nedenle de gelişmişlik ayırımı yapısal özelliklerine göre yapılmaktadır (Yavilioğlu, 2002: 51).

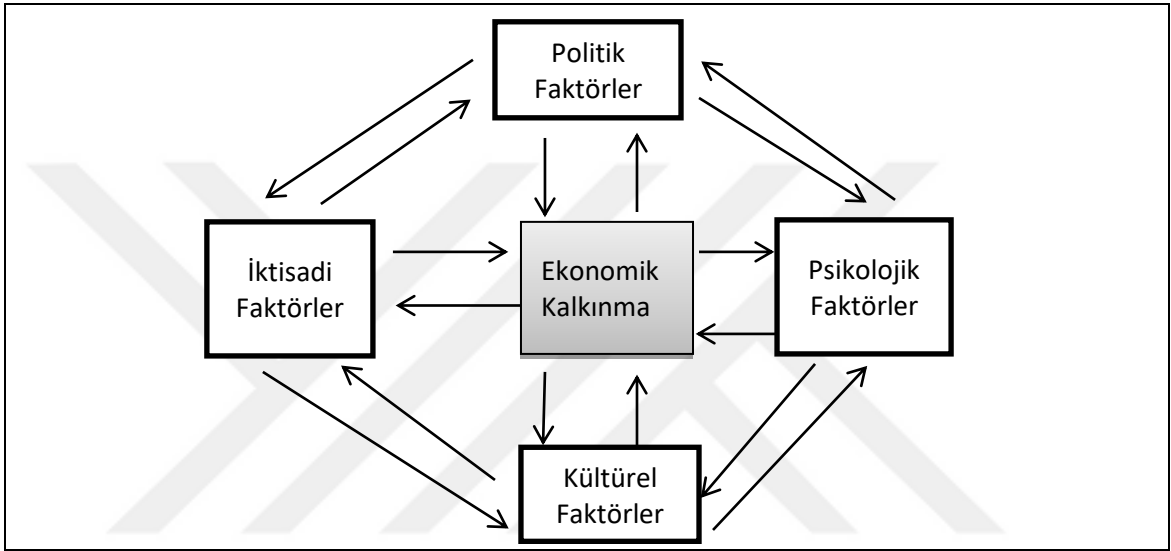
Ekonomik gelişmişlik olgusu, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeleri ilgilendiren bir olgu olmasına rağmen, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri daha çok kapsamaktadır. Dolayısıyla bu durum, ülkelerde sadece üretim ve hayat standartlarının yükseltilmesi değil, tamamen ekonomik ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi anlamına gelmektedir (Taban ve Kar, 2004, 19). Az gelişmişlik olgusunun nedenlerinin açıklanması amacıyla Ragnar Nurkse tarafından geliştirilen kısır döngü tezine göre; kişi başına reel gelirin düşük olması verimliliği etkileyerek düşmesine neden olacaktır. Düşük verimlilik kişi başına sermaye kullanımının yetersiz olmasıyla ilgilidir ki sermayenin bu yetersizliği de ekonomide tasarrufların yetersiz olmasından ileri gelir. Tasarrufların yetersiz oluş nedeni de kişi başına reel gelirin düşük olmasından kaynaklıdır. Yani düşük gelir-düşük tasarruf, düşük tasarruf-düşük yatırım, düşük yatırım-düşük gelir düzeyi demektir. Dolayısıyla içinden çıkılmaz bir çember görünümünü alan bu durum sürekli tekrarlanacak bir kısır döngü halidir ve bu nedenle az gelişmiş ülkeler hiçbir şekilde tam anlamıyla gelişimlerini gerçekleştiremeyeceklerdir. Nurkse'nin bu kuramının temelinde “bir ülke yoksul olduğu için yoksuldur” paradigması mevcuttur (Doğan, 2011: 75).¹

Nurkse'a göre, GOÜ'lerin yaşadığı bu durumdan çıkışlarını ancak sanayileşme mümkün kılabilir. Bunun için ekonomide hali hazırda var olan bütün endüstrilere aynı dönem içinde yatırım yapılması gerekmektedir. Mevcut bütün endüstrilere aynı anda yatırım yapılması neticesinde piyasa önemli ölçüde genişleyecek ve ancak bu şekilde kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır. Öte yandan dengeli kalkınmanın diğer teorisyenleri için olduğu kadar, Nurkse için de geri kalmış bir ekonominin gelişebilmesinin yegâne aracı planlamadır. Planlama sayesinde endüstri

¹ Gelişmişlik, az gelişmişlik ve GOÜ ayrımlarında, gelişimin derecesi bazı kriterlere göre yapılmaktadır. Hangi kriterlerin kullanılacağı ve hangi ülkelerin gelişmiş olarak tanımlanması gerektiği büyük bir tartışma konusu olmaya devam etse de genel olarak kişi başına düşen milli gelir gibi ekonomik kriterler değerlendirmelerde baskın olmaktadır (kişi başına düşen milli gelir, sanayileşme düzeyi, İnsani Gelişim Endeksi vs. gibi). Günümüzde gelişmişliğin tanımı yapılırken GÜ ve GOÜ ayrımı kullanılmaktadır. Ragnar Nurkse'nin “Fakirlik Kısır Döngüsü” tezine konu olan Az Gelişmiş Ülkeler (AGÜ) de GOÜ grubuna girmektedir.

dallarında birbirini destekler nitelikte yatırımlar gerçekleşecek ve GOÜ'ler bu şekilde planlı ve dengeli kalkınabilecektir (Nurkse, 1966: 62-63'den Akt: Yavilioğlu, 2002, 57).

Bu durumda geri kalmış bir ekonomide planlamanın, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel etmenlerin karşılıklı iletişimi ve etkileşimi ile sağlandığı söylenebilir. Bu nedenle Şekil 2'de görüldüğü üzere ekonomik kalkınma bir hedef olarak gözüксе de, aslında planlama sayesinde diğer faktörlerden sürekli etkilenen ve onlara etki eden bir süreç olmaktadır.

Şekil 2: Bütüncül Bir Yaklaşımla Kalkınmanın İncelenmesi

Kaynak: Yavilioğlu, 2002: 67.

GOÜ'lere özgü ekonomik yapının en belirgin unsuru; genel olarak kişi başına gelirin düşük olması ve toplumsal gelir dağılımının dengesiz bir seyir izlemesidir. Bunun haricinde tüketimde temel (gıda, giyim, barınma gibi.) ihtiyaçların payının yüksek olması, bireysel yatırımların ve yapılan tasarrufların düşüklüğü, yüksek işsizlik oranları ve tüm sektörler arasında tarımın öncü olması, gerek üretimde gerekse ihracatta birincil malların payının yüksek olması bu ülkelerin öne çıkan özellikleri arasında sayılabilir (Yavilioğlu, 2002: 68).

IMF'nin verilerine göre 2016 yılı itibarıyla GOÜ'lerde büyüme oranı ortalaması % 4,5 iken gelişmiş ülkelerde bu oran %2,2 düzeyindedir. Dünya ortalaması ise yaklaşık olarak % 3,6 civarındadır. Dünya Bankası verilerine göre ise, GOÜ'lerde büyüme % 5,2, GÜ'lerde %2,4 ve dünyada ortalama olarak 3,3 dolaylarındadır.

Tablo 2: Ülke Grupları İtibariyle Büyüme (%)

	IMF Verileri (%)			Dünya Bankası Verileri (%)		
	2014	2015	2016	2014	2015	2016
Dünya	3,4	3,1	3,6	2,6	2,8	3,3
Gelişmiş Ülkeler	1,8	2,0	2,2	1,8	2,0	2,4
Gelişmekte Olan Ülkeler	4,6	4,0	4,5	4,6	4,4	5,2

Kaynak: MB Yıllık Ekonomik Rapor, 2015: 9.

Tablodaki veriler doğrultusunda GÜ'lerde büyüme oranının GOÜ'lere göre daha düşük seyretmesinin nedeni olarak, bu ülkelerin gelişimlerini büyük ölçüde tamamlamış olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Bugün dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 85,3'ünü geliştirmekte olan ekonomiler oluştururken, bu oranın yüzde 48,8'ini geliştirmekte olan Asya ekonomileri oluşturmaktadır. Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) sınıflamasına göre dünya genelindeki 189 ülkenin 36'sını gelişmiş ve 153'ü geliştirmekte olan ülkeler oluşturmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2015: 4).

Ülkelerin sınıflandırmasında en çok kullanılan ölçüt kişi başına gelirdir. Bununla birlikte Birleşmiş Milletler (BM) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) gibi bazı uluslararası kuruluşlar ülkeleri ekonomik konumlarına göre sınıflamaktadır. Bu sınıflandırmada ekonomiler kişi başı GSMH' ye dayalı olarak; düşük gelirli ülkeler, orta gelirli ülkeler, alt orta gelirli ülkeler, üst orta gelirli ülkeler ve yüksek gelirli ülkeler olarak ayrılmaktadır. Düşük ve orta gelirli ekonomiler henüz geliştirmekte olan ekonomiler olarak anılmaktadır. Bu sınıflandırmanın yanında ayrıca Dünya Bankası geliştirmekte olan ülkeleri borçluluk düzeylerine göre; ağır borçlu ve kısmen borçlu olarak da sınıflandırmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), sağlık ve eğitim becerilerini içeren insani gelişme düzeylerine göre; düşük, orta, yüksek ve çok yüksek olarak sınıflandırma yapmaktadır. Bu sınıflandırmada ülkelerin İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değerleri saptanmakta ve bu değerlerle ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında doğru ve sağlıklı bilgiler ortaya konmaktadır. UNDP'nin dünya çapında kabul gören bu sınıflamasıyla ülkelerin gelişmişlik düzeyleri de doğru ve çok boyutlu olarak analiz edilmektedir (Bakırtaş, 2014: 22-23).

Tablo 3: Seçilmiş (En Yüksekten En Düşüğe) Ülkelerin GSYİH Göstergeleri (Milyon \$)

Ülkeler	2010	2016	2020 (Tahmini)
ABD	14.964.372	18.561.934	21.926.509
Çin	6.100.620	11.391.619	16.458.029
Japonya	5.498.717	4.730.300	5.506.436
Almanya	3.417.298	3.494.898	4.007.765
İngiltere	2.429.602	2.649.893	2.927.636
Yunanistan	299.379	195.878	236.538
Türkiye	731.168	735.716	912.534
Orta Afrika Cum.	1.980	1.782	2.836
Liberya	1.292	2.168	3.045
Solomon Adaları	0.671	1.218	1.498
Dominik	0.493	0.524	0.626
Kiribati	0.153	0.166	0.193

Kaynak: Dünya Bankası (WDI Online), 2016.

Milli gelir düzeyi, bir ülkenin topyekûn üretim gücünün diğer ülkelerle karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla Tablo 3’te de yer verildiği üzere, dünya üzerinde en yüksek üretimi gerçekleştiren ülke ABD olurken, en düşük üretim sonucu en düşük gelire sahip ülke Kiribati olmuştur. Üretim miktarı bakımından ABD’den sonra gelen Çin, 2010 yılından 2016 yılına kadar üretimini neredeyse iki katına çıkararak dünya toplam üretiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Japonya, Almanya, İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde üretim miktarı her dönem kademeli artarken Türkiye gibi henüz gelişmekte olan ülkelerde toplam gelir ve üretim artışı yetersiz düzeyde kalmaktadır (World Bank, 2016).

Diğer taraftan ülkelerin toplam gelir düzeyleri refah artışındaki yansımayı vermemektedir. Refah artışını yansıtacak en önemli gösterge ise kişi başına düşen milli gelirdir. Ülkelerde kişi başına düşen milli geliri etkileyen en önemli unsur şüphesiz ki ülke nüfusedir. Dolayısıyla, nüfus oranlarındaki yüksek büyümenin GOÜ’lerin en belirgin özelliklerinden biri olduğu kolaylıkla söylenilebilir. Bu ülkelerde bir taraftan doğum oranları daima yüksek gerçekleşirken diğer taraftan gelişmekte olmanın doğal bir sonucu olarak tıbbın ilerlemesi, ölüm oranlarının azalmasına neden olmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da çoğu zaman “nüfus patlaması” olarak ifade edilen bir

durumla karşılaşılmamasına neden olmaktadır. Böylece GOÜ'lerdeki nüfus patlaması, geçimlik ve yoksulluk sınırında yaşayan yani yaşamlarını en az kaloriyi alarak sürdürmeye çalışan insan sayısının artmasıyla sonuçlanmaktadır (Kaynak, 2009: 12).

Tablo 4: Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına GSYİH (Bin \$)

Ülkeler	2010	2016	2020 (Tahmini)
ABD	48.3	52.2	65.8
Almanya	41.8	42.3	48.1
Japonya	43.0	37.3	44.1
İngiltere	38.7	40.4	43.4
Yunanistan	26.9	18.0	22.0
Türkiye	9.9	9.3	11.1
Çin	4.5	8.2	11.7
Orta Afrika Cum.	0.4	0.3	0.5
Liberya	0.3	0.4	0.6
Solomon Adaları	1.2	2.0	2.2
Dominik	6.9	7.4	8.8
Kiribati	1.4	1.4	1.5

Kaynak: IMF: 2016.

Dolayısıyla Tablo 4'te görüldüğü gibi, dünyada en yüksek üretim gücüne sahip ikinci ülke olan Çin, kişi başına gelir düzeyi hesaplandığında sıralamada pek çok ülkenin de gerisinde kalmaktadır. En zengin ülkelerden biri olan ABD'de Kişi Başına GSYİH ortalama (son on yıl için) 60.000 \$ düzeylerinde iken, en fakir ülkelerden biri olan Liberya'da kişi başına gelir yaklaşık 500\$ civarındadır.

Kişi başına düşen gelir az gelişmişliğin bir göstergesi olmakla beraber, kişi başına düşen geliri yüksek olan bazı petrol ihracatçısı ülkelerin GOÜ'lerin çoğu özelliklerine sahip olması, yine bu ülkelerde yüksek kişi başına düşen gelire karşın, milli gelirin büyük bölümünün küçük bir azınlıkta toplanması gibi nedenler kişi başına GSMH ölçütünün eksik taraflarını oluşturmaktadır (Taban ve Kar, 2014: 11-12).

1.2. Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi

Ülkelerin beşeri sermaye yönünden zengin olmaları demek, yeterli düzeyde eğitilmiş ve fizyolojik-psikolojik her açıdan sağlıklı bir nüfusa sahip olması demektir. İktisadi kalkınmaya kronik düzeyde etki eden beşeri sermaye kavramı, temelde eğitim ve sağlık bağlamında incelenir ki, bu iki faktör beşeri sermayenin nitelik olarak

gelişiminde rol oynamaktadır. İnsani gelişmenin de temel göstergelerinden olan eğitim ve sağlık konularına değinmeden önce beşeri sermaye kavramının boyutları üzerinde durmakta yarar vardır (Paksoy ve Özbezek, 2013: 309).

1.2.1. Beşeri Sermayenin Tanımı

Üretime katılan insan faktörünün sahip olduğu, genel olarak insanın vasıflarını vurgulayan her türlü bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değerler, beşeri sermaye olarak kabul edilmektedir. Sahip olunan bu değerler, hem üretim sürecine katılan diğer faktörlerin çok daha etkin işlemlerini sağlamakta hem de yeni teknolojilerin icadına ve üretimde rasyonelce kullanılmasına olanak tanımaktadır. Bunun sonucunda ekonomik faaliyetlerdeki işlerlik ve rasyonellik artmakta ve ülke ekonomisi daha hızlı kalkınabilmektedir (Karagöl, 2003: 81).

Ülkelerin sahip oldukları sermayeyi “fiziki” ve “beşeri” sermaye şeklinde ayırtıran Lucas’a göre ise, üretimde biriken ve bilindik bir neo klasik teknoloji kullanılarak yararlanılan sermaye fiziki sermaye iken; fiziki sermaye ile güçlendirilerek önemli bir mülkiyete sahip olan ve bir 'kanuna' göre, belirli bir çaba ile hâlihazırdaki seviyeden bağımsız olarak sabit bir büyüme oranı üreten sermaye de beşeri sermayedir. Ülkenin toplam sermaye stoğu da bu iki sermaye türünün birleştiği noktada oluşmaktadır. Ülkenin zenginliği, istihdam edilen beşeri sermayenin bilgi ve beceri düzeyinin yüksekliği ve bunun fiziki sermaye kullanımına aktarıldığı oranda gerçekleşmektedir (Lucas, 1988: 39-40).

Goldin’e göre bir ekonomide fiziki sermayenin makine, araç ve teçhizatların toplam stoku olduğu gibi, insan sermayesi de üretim becerileri, sağlık ve emeğin uzmanlaşmasının bir stokudur. Her sermaye türünün performansı ve verimliliği birbirinden farklı olsa da bu sermayelerin stokları bir dizi yatırım kararlarıyla üretilmektedir. Doğrudan maliyetler bakımından yatırımın pahalı olduğu durumlarda insan sermayesi zaman bakımından bir fırsat-maliyeti avantajı sağlamaktadır (Goldin, 2016: 83).

Tablo 5: Bazı İktisatçıların İnsani (Beşeri) Sermaye Tanımları

Yazar	Yıl	Tanım
Shultz, T. W	1961	İnsani sermaye, eğitim yoluyla bilgi ve beceri kazandırır, eğitimi sermayenin bir yolu ve kazançlı bir yatırımı olarak görür.
Mincer, J.	1962	Beşeri sermaye teorisi, eğitim ve öğretim yoluyla işgücünü hazırlar.
Denison, E. F.	1962	Sermaye, emek ve doğal kaynaklardaki artışla açıklanamayan ekonomik büyümenin bir bölümünün işgücündeki artan eğitim seviyelerinden kaynaklanan iyileştirmelere bağlamak suretiyle ekonomik büyümeye katkıda bulunur.
Becker, G.S	1964	Bireylerin eğitilmesi konusunda bir yatırım şekli olan beşeri sermaye, ek gelirlerdeki artışların eğitim maliyetlerine eşit olduğu noktada yapılır. Eğitilmiş kişilerin üretkenliğinin daha fazla olması sonucu ek getiriler yoluyla toplum daha fazla kazanç sağlayacaktır.
Bowman, M. J.	1969	Bir yatırım biçimi olarak beşeri sermaye, sosyal hizmetler, sağlık ve eğitim ile ilgili konularda yapılan yatırımlarla toplam fiziki sermayeye artı bir zenginlik katar.
Blaug, M.	1976	Beşeri sermaye insanların gündelik eğlenceleri için değil gelecekte maddi ve manevi kazanç elde etmeleri amacıyla eğitim ve öğretime katılarak kendilerini geliştirmeleri yönündeki harcamaları kapsar. Kişi ve hükümetlerin doğrudan ya da dolaylı maliyetlere maruz kalarak yaptıkları eğitim yatırımları ile bireylerin hayat boyu elde edecekleri kazançlar arasında sıkı bir bağlantı vardır.
Psacharopoulos, G.1985 Woodhall, M		Ekonomik ve sosyal kalkınma için gerekli olan bilgi, beceri, tutum ve motivasyonun sağlanması yoluyla kişisel verimliliği artırır.
Romer, P. M.	1986	Beşeri sermaye yeni büyüme teorisinin bir ayağı olarak, eğitimle oluşan bilgi kazanımlarının geliştirilerek kar fırsatlarına çevrilmesiyle içsel olarak piyasaları teşvik eder.
Psacharopoulos, G.1985		Eğitim ve öğretim yatırımları sonucu oluşan beşeri sermaye, çalışanlar arasında üretkenliği artırır.
Romer, P. M.	1987	Sürdürülebilir bir büyüme teorisi için beşeri sermaye, daha fazla endojen bilgi sağlayarak, yapılan yatırımlar nedeniyle, uzmanlaşma yoluyla firmaların artan getiri elde etmelerine neden olur.
Romer, P. M.	1990	Bir ülkenin ya da ekonominin sahip olduğu beşeri sermaye stoğu, firmaların sahip olduğu insani sermayelerin toplamından oluşur. Bu insani sermaye stoğu ne kadar büyükse, ekonominin büyüme oranı da o kadar hızlı olur.
Becker, G. S. Murphy, K. M. Tamura, R.	1990	Beşeri sermaye doğurganlık modeli kapsamında tanımlandığında, aile büyüklüğü ile beşeri sermayeye yatırım yapma kararları arasında bir korelasyon olduğu ifade edilir. Küçük aileli toplumlar beşeri sermayeye daha fazla yatırım yaparak ekonomik büyümeden de daha fazla oranda yararlanmışlardır.
Becker, G. S.	1993	Bireysel eğitim ve öğretime yapılan yatırım, iş ekipmanlarına yapılan yatırımla benzer nitelik taşır. Eğitime yapılan yatırımın istihdam ve kazanç üzerindeki ekonomik etkilerini ele alır ve teorisinin bu tür bir yatırımın nasıl teşvik edici olduğunu gösterir.
Bontis, N.	1996	Birey ve hükümetlerin eğitim öğretime yaptığı harcamalar ileride maddi ve manevi kazanç sağlar.
Fitz-Enz, J.	2000	Beşeri sermayenin özellikleri arasında kişiler arası iletişim ve haberleşme, iş enerjisi, olumlu tutum ve davranışları ve güvenilirlik gibi özellikleri yer alır. Yine bireylerin beceri yeteneği, hayal gücü ve yaratıcılık olarak ortaya çıkar.
David, P. Lopez, J.	2001	Edinilen insan yetenekleri olarak beşeri sermaye, kişilerin sosyal açıdan değer gören faaliyetlerdeki performansları üzerinde olumlu etkiler yaratır.

Kaynak: Nafukho ve Hairston, 2010: 547-548.

Ekonomik kalkınmada insana yatırımın önemine ilk dikkat çekenler ise A. Smith ve Klasik iktisadın diğer öncüleri olmuştur. A. Smith'in 1776 yılında yayınladığı "Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Deneme" adlı eserinde üretimi arttırmak için işbölümü ve uzmanlaşmanın gerekliliğini açık bir şekilde ortaya koyarak, beşeri sermaye olgusuna atıf yapmıştır (Taban ve Kar, 2014: 129).

Toplam üretimin nasıl oluşturulabileceği ve arttırılacağı bir üretim fonksiyonu çerçevesinde düşünüldüğünde, hâsıla; toprak/tarım, sermaye birikimi/teknoloji, girişimcilik vb.nin olduğu kadar aynı zamanda nüfus/emek miktarının da bir fonksiyonudur. Ancak nüfus/emek gücünün insan/beşeri sermaye başlığı altında ele alınabilecek niteliksel yönü, ekonomik kalkınma konusunda oldukça önem arz etmektedir. Bu bağlamda insan sermayesini iş gücü tarafından içerilen tüm bilgi ve beceriler toplamı olarak ifade edilir (Kaynak, 2009: 318).

Beşeri sermaye birikimi belirli malların üretimine özgüdür ve iş başında ya da yaparak öğrenme yoluyla kazanılır. Bu sermayenin büyümesi için farklı mallar farklı potansiyellerle üretilecekse, hangi malların nerede üretileceğini belirleyen avantajlar, her ülkenin beşeri sermayesinin büyüme oranını belirler. Büyüme oranlarının geniş ve devamlı farklılık gösterme ihtimali karşısında ülkelerin sermaye düzeylerinde de sistematik olarak beklenmeyen değişiklikler görülür (Lucas, 1988: 40).

Bir ekonomide karar birimlerinin, bilgi ve tecrübeyi ve nitelikli insan gücünü gerek stratejik rekabette gerekse ilerlemede üstünlük kaynağı olarak gördükleri ve birincil derece önemsedikleri bilinmektedir. Toplumların ekonomik gelişme düzeylerinin en ilerisinin bilgi toplumu ve bilgi çağı olduğunu bilerek ve bilgiye önem vererek ancak bu düzeye ulaşabilecekleri de bilinen bir gerçektir. Günümüzde şüphesiz gelişmiş ülkelerin ilerleyişinde, refah seviyelerinin artışında sadece fiziki sermaye ve altyapının değil aynı zamanda sahip oldukları nitelikli insan gücünün de önemli bir rolü vardır. Yirminci yüzyıldan itibaren ülkelerin gücü ve gelişmişlik düzeyi sahip oldukları fiziki sermaye olanaklarının yanında beşeri sermaye varlıklarıyla da ölçülmeye başlanmıştır (Yumuşak, 2008: 7). Bunun sonucunda insan sermayesinin üretime olumlu etkide bulunduğu ortaya çıkmasıyla birlikte, özellikle gelişme sorunu yaşayan ülkelere "beşeri" yatırımlara ağırlık verilmesi gerektiğine ve hali hazırda var olan

beşeri sermaye stokunun etkin ve verimli bir şekilde değerlendirilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir(Karagül, 2003: 84).

Dolayısıyla ülkelerin beşeri sermaye birikimine yeteri ölçüde sahip olmaları ekonomik kalkınma için yeterli görülmebilir. Bu durumda beşeri sermayeyi verimli kullanabilecek şekilde bir takım ilave önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu önlemler sosyal sermaye, fiziki sermaye ile beşeri sermaye arasındaki dengenin kurulması gibi bir dizi faktör şeklinde sayılabilir (Taban ve Kar, 2014: 143).

1.2.2. Sosyal Sermaye ve Beşeri Sermaye Etkileşimi

Sosyal sermaye kavramı ilk defa L.J. Hanifan tarafından kullanılmıştır. Hanifan'a göre; sosyal birlikteliği, bireyler ve aileler arasındaki iyi niyet, arkadaşlık, sempati gibi duygular oluşturur. Eğer ki bir birey komşusuyla ve bunlar da diğer komşularıyla ilişki içerisinde olurlarsa sosyal sermaye birikimi oluşacaktır. Böylece bir birey kendi sosyal ihtiyaçlarını tatmin ederken bunun sonucunda bütün toplumun da yaşam koşullarında önemli bir iyileşme için sosyal potansiyellerin ortaya çıkmasına yardımcı olabilir (Hanifan, 1916, 130'dan Akt: Taban ve Kar, 2005: 201).

Sosyal sermaye, bir ülkede bireyler ve kurumlar arasında salt güvene dayalı ilişkilerinin boyutunu ve bu boyutun nitel ve nicel düzeyini gösterirken diğer taraftan bu ilişkilerin etki ettiği sosyal ve ekonomik, kültürel ve siyasal her alandaki kazanımlarla ve bu kazanımların sürekliliğiyle yakından ilişkili olmaktadır. Bundan dolayı, beşeri varlığa yani insana ve onun sosyal gelişimine odaklanmak ve yatırım yapmak, ülkelerin küresel rekabet piyasalarında ilerlemelerini kolaylaştıracaktır (Karagül ve Dündar, 2006: 62).

Sosyal sermayenin miktarı ve niteliği bakımından ekonomik ve sosyal birçok olumlu ya da olumsuz etkisi söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla güçlü ve nitelikli bir sosyal sermaye, ülkede ekonomik büyümeden piyasalarının etkin çalışmasına, toplumsal eğitim ve sağlık düzeyinden toplumsal suç oranlarına kadar birçok alana etki etmektedir. Sosyal sermaye seviyesi iyi olan ülkelerde sadece kamu kurumları değil özel sektör de bundan etkilenir ve iş alanında etkinliğin artmasına neden olur. Bütün piyasalarda verimliliğin artması, bireysel hakların doğru tanımlanmasına, kamu veya özel iş sözleşmelerinin hem kolay hem de düşük bir maliyetle uygulanmasına ve özellikle de iyi bir bilgi ve iletişim oranına bağlı olmaktadır. Böylelikle, tasarruflar ve

yatırımlar daha fazla olacak ve girişimcilik oranı artacaktır. Kamu ya da özel bütün kurumlar arasında güvenin olması, işin uygulanması aşamasında maliyetleri azaltmaktadır. Sonuç olarak düşük olan bu maliyetler piyasalara yeni firmaların girişini kolaylaştırmakta ve bu durumda rekabet daha etkin bir hale gelmektedir (Kenar, 2004).

İnsan sermayesiyle beraber sosyal sermaye kavramının günümüz iktisat literatüründeki yerini sağlamlaştırmış olması, bir bakıma klasik sermaye ifadelerinin anlamlarının da değişmesine neden olmuştur. Çünkü sermaye kavramı çoğunlukla fiziki bir anlam ihtiva etmekteydi. Oysa son yıllarda ekonomilerde yer almaya başlayan içsel büyüme teorileri neticesinde gerek beşeri gerekse sosyal sermaye kavramları dikkat çekmeye başlamış ve sermaye kavramının klasik bilinen “fiziki” anlamı boyut değiştirerek, fiziki olmayan (beşeri ve sosyal) değerleri de kapsayan bir üretim faktörü olarak çağdaş iktisat teorisinde yerini almıştır (Karagül ve Masca, 2005: 39). Schuller’e göre de, sermaye türlerinin farklılığı her geçen gün artmaktadır. Doğal, fiziki ve finansal sermayelere ek olarak örgütsel, entelektüel, çevresel olmak üzere daha pek çok çeşit sayılabilir. Bunların bazıları faydacı bazıları mecazi olarak kullanılsa da çoğu örtüşmektedir. Sosyal sermaye olgusu da sermaye kavramının içerdiği, daha çok maddi olmayan varlıklar üzerinde durmaktadır (Schuller, 2000: 3). Sermaye çeşitleri arasındaki ilişkinin önem boyutuna bakıldığında, her bir sermayenin ne kadar değiştirilebilir veya dönüştürülebilir olduğu ve büyüme oranına etkisinin ne düzeyde olduğu oldukça önemli bir konudur. Doğal sermaye ve diğer sermaye türleri arasındaki ilişkinin sorgulaması gereken konu, gelecek nesillerin mevcut refahının nasıl daha iyi şekilde düzenleyeceği ve geliştirileceği yönündedir (Çetin, 2005: 317).

Tablo 6: Beşeri ve Sosyal Sermayenin Karşılaştırılması

	Beşeri Sermaye	Sosyal Sermaye
Odak	Bireyler	İlişkiler
Nokta		
Önlemler	Eğitim süresi ve nitelikleri	Tutumlar/değerler, üyelik/katılım, güven düzeyleri
Sonuçlar	Direkt: gelir ve üretkenlik Dolaylı: sağlık, sivil aktivite	Sosyal uyum, ekonomik başarı, daha fazla sosyal sermaye
Model	Doğrusal	Etkileşimli, dairesel

Kaynak: Schuller, 2000: 13- 14.

Coleman’a göre, sosyal sermayenin en önemli özelliği, beşeri sermayenin yaratılmasına olanak tanıyarak gelecek nesiller üzerinde etkili olmasıdır. Hem ailenin hem de toplumun sosyal sermayesi gelecek nesillerin beşeri sermayesinin oluşumunda ciddi rol oynamaktadır (Coleman, 1988: 109).

Sosyal sermaye, ülkenin ekonomik gelişimine sadece doğrudan katkı sağlamamakta aynı zamanda dolaylı yollardan da gelişim sürecini etkilemektedir. Bilindik doğrudan etkileri, işlem maliyetlerini düşürmek yoluyla (maliyetleri arttıran) dışsallıkların önlenmesi iken; üretime katılan faktörlerin daha etkin ve rasyonel kullanılmasına imkân vermesi dolaylı etkileri arasında sayılabilir (Karagül ve Masca, 2005: 41).

1.2.3. Eğitim ve Beşeri Sermaye Etkileşimi

Bir bireye, topluma uyumu sürecinde bilgi ve beceri kazandırma işlevini; davranışsal, bedensel, ahlaki ve fikirsel her türlü yeteneğini göz önünde bulundurarak düşünme, yaratma, problem çözme, karar verme ve uygulama yetilerini oluşturmak ve geliştirmek amacıyla yapılan çalışmaların tümü “eğitim” olarak tanımlanabilir (Öztürk, 2005: 30).

Kalkınmada eğitimin çok büyük önemi olduğu düşünüldüğünde, bugün gelişmiş ülkelerin geçmişte fiziki sermayeden daha çok insan sermayesine ve onun geliştirilmesine önem vererek gelişme gösterdiği söylenilebilir. Böylece sanayi ve bilgi toplumu haline gelebilmek için en azından fiziki sermaye kadar, beşeri sermayeye de önem verilmesinin zorunlu olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, gelişmiş ülkelerdeki bilgi ve yetenekli yüksek vasıflı emek arzındaki artışa rağmen, gelişmekte olan ülkelere kalifiye emek talebi de devam etmektedir. Yani gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere doğru bir “beyin göçü”nin olduğu ifade edilebilir (Taban ve Kar, 2014: 130).

Eğitimin sosyal, siyasal, kültürel pek çok konuda sağladığı olumlu etkilerin yanında ekonomik gelişmeye de sağladığı katkılar söz konusudur. Bu katkılar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Ergün, 2011: 8):

- (1) Piyasaların ihtiyaç duyduğu mesleki ve teknik işgücünü yetiştirir,

- (2) Bireyleri yaratıcı ve yeniliklere açık hale getirerek özellikle bilinçli tüketici olarak ülke sanayisini geliştirici yönde rol oynar,
- (3) Eğitilen bireyler, yeni icat ve keşif konularını kabullenmede daha esnektir,
- (4) Eğitilerek kaliteli hale getirilen işgücü üretimde gerekli alet ve teçhizatı daha doğru ve daha yaygın kullanır,
- (5) Bu bireyler yeni buluşları üretimde daha çabuk ve daha etkin uygular,
- (6) Hem ülke içinde hem de uluslararası dolaşımda daha hareketlidirler,
- (7) Teknik, ekonomik ve siyasi pek çok konuda kararlar verirken daha isabetli ve sağlam kararlar verir.

Eğitim, üretim sürecinin bir girdisi olarak ekonomik kalkınmaya yukarıda belirtilen katkıları sağladığı gibi, bireylerin davranışlarında olumlu yönde gelişmeler yaratarak kalkınma sürecine sosyal ve siyasal her açıdan olumlu etkide bulunmaktadır. Bu etkiler şu şekildedir (Öztürk, 2005: 35-36-37):

- (1) Gelir düzeyinde artış yaratma; eğitimin en önemli faydasıdır. Çünkü ilave eğitim bireylere emek piyasasında katma değeri daha yüksek iş bulma olanağı tanımaktadır.
- (2) Adil bir gelir dağılımı sağlama; yoksul durumda bulunan nüfusun büyük çoğunluğu, eğitim düzeyi ilköğretim ve altında olanlar ile okuma yazma bilmeyenlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla eğitim olanaklarını arttırmak suretiyle işgücünün niteliği yükselterek bazı mali önlemlerle birlikte gelir dağılımda adalet sağlanabilir.
- (3) Emeğin verimliliğini arttırma; verimlilik artışının ekonominin temel kaynağı olduğu düşünülürse, yeterli düzeyde nitelikli iş gücüne sahip ülkelerde üretimin verimliliği de yüksek olmaktadır.
- (4) Teknoloji yaratma ve bu yeni teknolojinin kullanımını kolaylaştırma; toplumsal yaşamın her kademesini önemli ölçüde etkileyen bilim ve teknoloji üretimini sağlayarak ekonomik ve sosyal yapıda olumlu ve önemli değişimler meydana getirmek
- (5) Düşük doğurganlık ve düşük bebek ölüm hızı; eğitim düzeyinin yüksek olması toplumun temel sağlık göstergelerinin iyi durumda olduğuna işaret eder. Kadın nüfusunun eğitim düzeyinin yüksek olması ile doğurganlık oranının düşük

olması arasında sıkı bir ilişki vardır. Bilinçli ve iyi bir eğitimle ortalama yaşam süresi artarken bebek ölüm hızı da düşmektedir.

- (6) Demokratikleşme; halkın kendini yönetebilme imkânına sahip olduğu demokratik toplumlarda, bireyler daha iyi ya da kötü bir yönetime ancak aldığı eğitim ölçüsünde karar vermektedir.
- (7) Siyasal istikrar ve toplumsal dayanışma; kalkınmanın gerekli kıldığı sosyal ve siyasal ortamın daha uygun hale gelmesini sağlar.
- (8) Suç işleme oranlarında azalma; eğitim yükselttiği gelir düzeyi bireyler için alternatif bir maliyet niteliğinde olduğundan, bireyler rasyonel davranarak suç işlemekten kaçınırlar.

OECD verilerine göre, dünyada henüz yirmi yıl öncesine kadar eğitim daha yerel bir kavram niteliğinde iken, son yirmi yılda muazzam bir biçimde değişme göstermiştir. Dünyanın dört bir yanında daha fazla birey okulda ya da meslek edinme yoluyla gerekli becerileri kazanma fırsatı bulmuştur (OECD, 2015: 13).

Goldin'e göre eğitim alanındaki atak son otuz yılda kendini göstermiştir. Çünkü daha öncesinde eğitim büyük oranda yavaş ve kesintili olmuştur. İş gücü içerisinde somutlaşan okullaşma biçimindeki insan sermayesi, başta ABD olmak üzere dünyada artış göstermeye başlamıştır. Ekonomide talep beceriler yönünde kayarak içerik olarak büyük ölçüde değişmiştir (Goldin, 2016: 77).

Mevcut eğitim durumunun uluslararası düzeyde nasıl ölçüldüğü konusunda uzmanlar; eğitim çıktılarının kalitesi ve eğitim olanakları, eğitim çıktılarında eşitlik sorunları, fırsatlar ve kaynak yönetiminin yeterliliği ve etkinliği konularında genel olarak fikir birliğine vararak eğitimi iki boyutlu olarak analiz etmişlerdir. Tablo 7'deki analizde göstergeler, eğitimde yapılan yatırımların insan ve mali kaynaklar boyutunu, eğitim ve öğrenim sistemlerinin nasıl çalıştığını ve geliştiğini ve bunların eğitim yatırımlarına dönüşü hakkında bilgi vermektedir. Göstergeler, tematik olarak organize edilmekte ve her biri politika bağlamında verileri yorumlamaktadır. Eğitim sistemindeki aktörler; bireysel öğrenciler ve öğretmenler, öğretim ayarları ve öğrenme ortamları, eğitim hizmeti sağlayıcıları ve eğitim sisteminin bütünlüğüdür. Göstergeleri, bireyler veya ülkeler için öğrenme çıktılarını, politika kollarını veya bu sonuçları şekillendiren koşulları veya ilke seçimlerini bağlamı içine alarak öncelikleri veya kısıtlamaları ele alıp almadıklarına göre gruplar. Göstergelerin ilişkili olduğu politika konularını,

eğitimin kalitesi ve eğitim imkânları ile eğitim çıktıları ve fırsatları arasındaki eşitlik sorunları ile kaynak yönetiminin yeterliliği ve etkinliği arasında ayrım yapan üç ana kategoriyle tanımlamaktadır (OECD, 2015: 15). Eğitim ve öğrenimin katılımcıları olan bireyler, politika yapıcılarının yani hükümetlerin eğitim çıktılarına yön vermelerinden öğrencilerin ve öğretmenlerin çalışma koşullarına direkt olarak etkilenen kesim olmaktadır. Bunun dışında öğrenim yılının kalitesinden, okul ortamından iklime kadar pek çok değişken eğitimin çıktıları üzerinde doğrudan ya da dolaylı rol oynamaktadır (Goldin, 2016: 77).

Tablo 7: Eğitimin İki Boyutlu Tanımları

	1. Eğitim ve öğrenim çıktıları	2. Eğitim çıktılarına yön veren politikalar	3. Politikaların sağlayıcıları ve kısıtlayıcıları
I. Eğitim ve öğrenimin bireysel katılımcıları	1.I. Bireysel eğitim çıktılarının kalitesi ve dağıtımı	2.I. Öğretme ve öğrenmede tutum ve davranışlar	3.I. Öğrenme ve öğretmenin karakteristik arka fonu
II. Eğitim ilkeleri	1.II. Öğretim yılının kalitesi	2.II. Pedagoji, öğrenme uygulamaları ve sınıf iklimi	3.II. Öğrencilerin öğrenme öğretmenlerin çalışma koşulları
III. Eğitim hizmeti sağlayıcıları	1.III. Kurumsal performans ve eğitim çıktısı	2.III. Okul ortamı ve organizasyon	3.III. Hizmet sağlayıcılarının özellikleri
IV. Bir bütün olarak eğitim sistemi	1.IV. Genel olarak eğitim sisteminin performansı	2.IV. Kaynak tahsisi ve politikalar	3.IV. Ulusal eğitim, sosyo-ekonomik ve demografik bağlamlar

Kaynak: OECD, 2015.

Günümüzde eğitim bir üretim faktörü olarak sermaye, emek, doğal kaynaklar ve teknolojinin yanındaki yerini almıştır. Üretim ve hizmet sektörlerinde fiziki sermaye kadar eğitimin de önemi artmış, işgücünün eğitim seviyesi yükseldikçe verimliliğinin arttığı, verimlilik artışının da ücretlere yansıdığı gerçeği kabul edilmiştir. Bu anlamda genel yatırımlar, eğitim yatırımları ile desteklenmediği takdirde, büyüme üzerinde daha az etkiye sahip olmaktadır. Oysa fiziki yatırımlar eğitim yatırımları ile desteklendiğinde sağlanan ulusal gelir artışının daha fazla olduğu bilimsel çalışmalar ile ispatlanmıştır (Korkmaz, 2010: 18). Dolayısıyla çok yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler kategorisinde yer alan, ABD, Almanya, İngiltere ve Japonya gibi ülkelerin hem okullaşma oranları hem de hükümetlerin eğitime yapmış olduğu yatırımlar ve eğitim harcamaları oranlarının yüksek olduğu Tablo 8’de görülmektedir. Buna karşılık Kiribati ve Solomon Adaları gibi düşük insani gelişmeye sahip ülkeler grubunda yer alan

ülkelerin ve gelişmekte olan diğer ülkelerin okullaşma oranları ve eğitim harcamaları da düşük bir seyir göstermektedir. Aynı şekilde eğitimde cinsiyet eşitliğinin insani gelişme düzeyine doğrudan etki ettiği ve yüksek insani gelişme düzeyini yakalamış ülkelerde bu eşitliğin büyük oranda sağlandığı görülürken, gelişmekte olan ve orta veya düşük insani gelişmeye sahip ülkelerde eğitimde cinsiyet ayrımı da oldukça yüksek düzeylerde (Kızılgöl, 2012: 180).

Tablo 8: Seçilmiş Ülkelerin Eğitim Göstergeleri

Ülkeler	Okur–	Brüt Kayıt Oranı (%)			Yetişkin	Eğitim
	yazarlık				Eğitim	Harcamaları
	Oranı				Oranı	Oranı
	(15+)(%)	İlköğretim	Ortaöğretim	Yükseköğretim	(25+) (%)	(GSMH %)
	2005-2015	2005-2015	2005-2015	2005-2015	2015	2010-2014
Amerika	-	100.0	98.0	87.8	95.3	5.2
İngiltere	-	108.0	128.0	56.0	82.9	5.7
Almanya	-	103.0	102.0	65.0	96.7	4.9
Japonya	-	102.0	102.0	62.0	91.8	3.8
Yunanistan	97.7	99.0	108	110	67.5	-
Türkiye	95.0	107.0	100.0	79.0	54.0	-
Çin	96.4	104.0	94.0	39.0	75.0	-
Kiribati	-	-	113	-	-	-
Solomon	-	114	48	-	-	-

Kaynak: UNDP, 2016: 230-233.

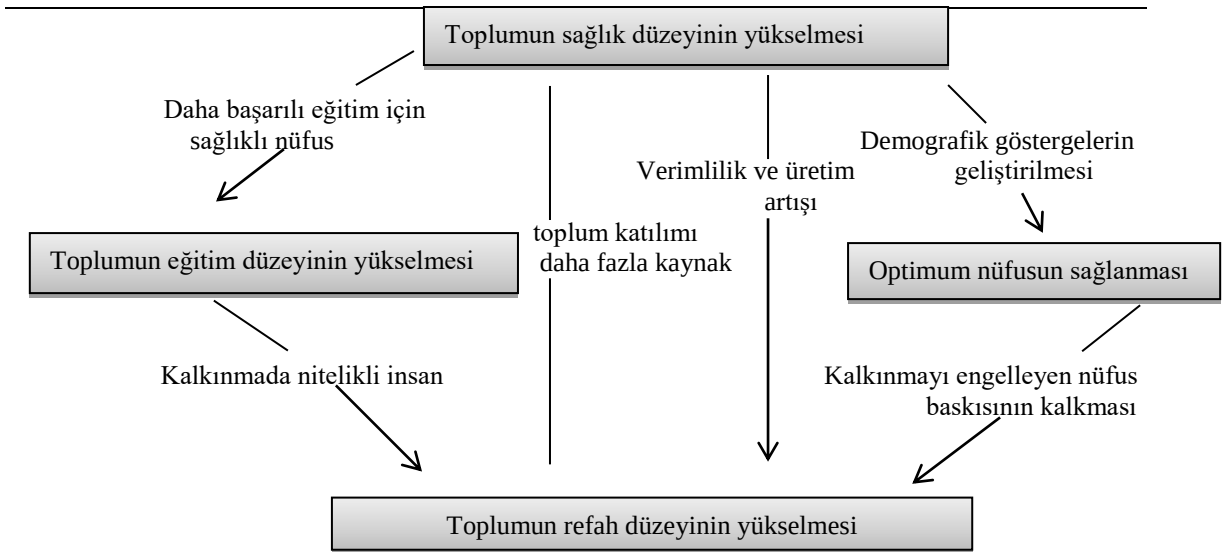
Ortalama gelir düzeyi kalkınma için temel gösterge olmakla birlikte, bir ülkenin temel kapasitesini yansıtmaları açısından ortalama eğitime erişimin de değerlendirilmeye alınması bir zorunluluktur. Eğitim daha eşitlikçi ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sürdürülebilmesinde vazgeçilmez bir rol oynar. Fırsat ve yeteneklerin genişlemesinde bilginin yeni ufuklar açan rolü nedeniyle, eğitim insani gelişme endekslerinde kritik bir bileşendir ve insani gelişmede merkezi bir role sahiptir (Bakırtaş, 2014: 28).

1.2.4. Beşeri Sermaye ve Sağlık Etkileşimi

Bir ülkede eğitim harcamalarının ve hükümetlerin eğitime yaptığı yatırımların ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi ile o ülkede sağlık sektörüne yapılan harcamaların ve yatırımların etkisi neredeyse aynı düzeydedir. Çünkü toplumda sağlıklı olan bireyler

daha iyi eğitilebilmektedir. Aynı zamanda sağlıklı bireylerin eğitilmesi ile eğitime yapılan yatırımlar arasında doğru orantı söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla yatırımlardan uzun vadede sonuç alma beklentisi, sağlığa da en az eğitime verilen önem kadar önem verilmesi gerektiğini göstermektedir (Taban ve Kar, 2014: 138).

Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik kalkınmanın anlam ve boyutu belirli noktalarda farklılaşmaktadır. Fiziki sermaye oranına bağlı olarak, gelişmiş ülkelerde sağlık ve eğitim reformları insani gelişim için yeterli düzeyde gerçekleşirken; gelişmekte olan ülkelere, toplumun eğitim ve sağlık düzeyinin belirlediği insani sermaye oranı ile tasarrufların belirlediği fiziki sermaye oranları ekonomik kalkınma aşamasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle toplumda bireylerin beslenme düzeyleri, beden sağlığı ve yetenekleri gibi bireysel vasıflar sadece beşeri sermaye oranını değil fiziki sermaye oranını da etkilemektedir. Gelişmiş ve sağlık düzeyi iyi nitelikte olan ülkelere doğumda yaşam beklentisi oranı yüksek olmaktadır. Bununla birlikte tasarruf ve birikimleri ile bireylerin eğitim ve okullaşma oranlarında artış olmakta ve bu durum doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını da arttırmaktadır. Bu artıştan doğal olarak ülkenin fiziki sermaye miktarı ve nihayetinde ekonomik büyüme oranları da olumlu yönde etkilenecektir (Dağdemir, 2009: 76-77). Toplumun sağlık düzeyinin yükselmesinin, Şekil 3’de görüldüğü gibi eğitim, demografik faktörler ve ekonomik gelişmeyi etkilemesi biçiminde bir etkileşimi vardır:

Şekil 3: Sağlık ve Ekonomik Gelişme

Kaynak: Taban ve Kar, 2014: 140-141.

Bireylerin sosyoekonomik durumları ile sağlık arasında sıkı bir ilişki olduğu, hastalıkların bazı bireyleri çalışmak ve gelir elde etmek konusunda engellediği, bunun da kişinin sosyoekonomik yaşantısına olumsuz yönde etki yaptığı söylenebilir. Yoksulluk olarak tabir edilen bu etki; beslenme bozukluğuna, hastalıkların sıklaşmasına, bireyin gelirinin çoğunu tedaviye ayırmasına, çalışma gücünün azalmasına neden olmakta ve gelirin düşmesiyle de yeniden yoksulluğun ortaya çıkmasına sebebiyet veren bu durum bir kısır döngü halini almaktadır (Ergül, 2005: 99). Gelir azalmasının sağlık çıktıları üzerinde yaratacağı negatif etkileri sıralayan UNDP'ye göre; hanehalkı daha fakir bir beslenme düzenine sahip olacak, tıbbi hizmetlerin (hem kamu hem de özel kesimlerce finanse edilen) alımı azalacak, işgücü arzı talebi aştığından dolayı arzu edilenden daha kötü çalışma koşullarına razı olunacak, gelirlerini arttırmak için hane halkının savunmasız üyeleri de (yaşlı, çocuk) çalışmak zorunda kalacak ve bu durum olumsuz sağlık etkilerine yol açacaktır (UNDP, 2005: 5).

Bir toplumun sağlık düzeyini saptamak amacıyla çok sayıda ölçüt geliştirilmiş olsa da genel olarak sağlıklı bir toplumun göstergeleri şu şekilde sıralanabilir (Taban ve Kar, 2014: 138-139):

- (1) Bebek ve çocuk ölüm oranları: doğum anında ve doğumdan sonra ilk bir yıl içinde meydana gelen ölümler bebek ölümleri; bir ile beş yaş arasında gerçekleşen ölümler de çocuk ölümleri olarak ifade edilir ki, bu her iki oran da toplumun sağlık düzeyini yansıtan rakamlardan oluşmaktadır.
- (2) Ortalama hayat süresi: ülkedeki sağlık hizmetlerinin kalitesi ve bunlardan vatandaşların yararlanabilme imkânları ortalama hayat veya yaşam süresini vermektedir.
- (3) Sağlık sistemine ilişkin göstergeler: bir ülkedeki doktor sayısı, kişi başına düşen doktor miktarı, hasta yatak sayısının nüfusa oranı, sağlık sistemine ayrılan kaynak miktarı ve bütçedeki oranı da toplumun sağlık durumunu yansıtmaktadır. Diğer yandan sunulan sağlık hizmetlerinin (ilaç, aşı, eğitim, yeni kurumlar açma vb.) sorunları çözmedeki etkinlikleri de sağlık düzeyi hakkında bilgi vermektedir.
- (4) Ölüm sebepleri ve hastalık türleri: toplumda sıkça görülen hastalıkların türü ve miktarı da toplumun sağlık düzeyini belirleyen unsurlardan biridir. Kızamık,

kolera, verem ve difteri gibi salgın hastalıkların yaygınlığı ve ölüme sebebiyet vermeleri o toplumda sağlık düzeyinin yetersizliğini göstermektedir.

Tablo 9: Seçilmiş Ülkelerin Doğumda Yaşam Beklentisi Oranı ve İnsani Gelişme Endeks Değeri

Ülkeler	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)	İnsani Gelişme Endeksi (HDI)
Japonya	83,5	0,891
Almanya	80,9	0,916
İngiltere	80,7	0,907
ABD	79,1	0,915
Çin	75,8	0,727
Türkiye	75,3	0,761
Solomon Adaları	67,9	0,506
Kiribati	66,0	0,590
Liberya	60,9	0,430
Orta Afrika Cum.	50,7	0,350

Kaynak: UNDP, 2015: 208-209.

Tablo 9’da da görüldüğü üzere, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile sağlık göstergeleri arasında doğrusal bir ilişki vardır. Gelişmiş ülkelerin, doğumda yaşam beklentisi açısından diğer ülkelere göre iyi durumda olmaları bu ülkelerin beşeri sermayesinin kalitesini arttıran önemli bir unsurdur. Gelişmiş ülkelerde doğumda yaşam beklentisi 80 yıl civarındayken, en azgelişmişlik seviyesine sahip Orta Afrika Cumhuriyeti gibi ülkelerde bu oran 50 yıl civarına kadar düşmektedir.

Ülkelerin toplam sağlık harcamaları hem kamu hem de özel sektör tarafından sağlık faaliyetlerine ayrılan kaynakların miktarıyla orantılıdır ve genel olarak bireysel refah üzerinde doğrudan bir etkiye sahip değildir. Bu konuda özellikle sağlık sektörüne yapılan harcamaların kısa vadede olmasa bile uzun vadede işgücünün miktarı ve verimliliği üzerinde önemli etkilerinin olacağı kesindir. Beslenme konusunda, kişi başına tüketilen kalori miktarının doğru değerlendirilmesi ile ölüm oranını etkileyerek beklenen yaşam süresini arttırdığı söylenebilir. Aynı zamanda nüfus artış hızını da etkileyerek ekonomik sistemde ilave iş fırsatları yaratmaya ve nüfus artış hızını düşürmeye yönelik programlarla desteklenmelidir. Genellikle bu tür programların ölçümü zor olsa da, sağlık ve nüfus konularında işgücünün miktarı ve verimliliği üzerinde; kişinin işe devamsızlığının azaltılması, iş ortamında huzur ve rahatının

sağlanması, her türlü yeni gelişmelere kolay adapte olması ve işten ayrılımların azaltılması bakımından büyük önem taşımaktadır (Çelik, 2006: 33).

1.3. Teknolojik Gelişme ve Yenilik Odaklı Kalkınma

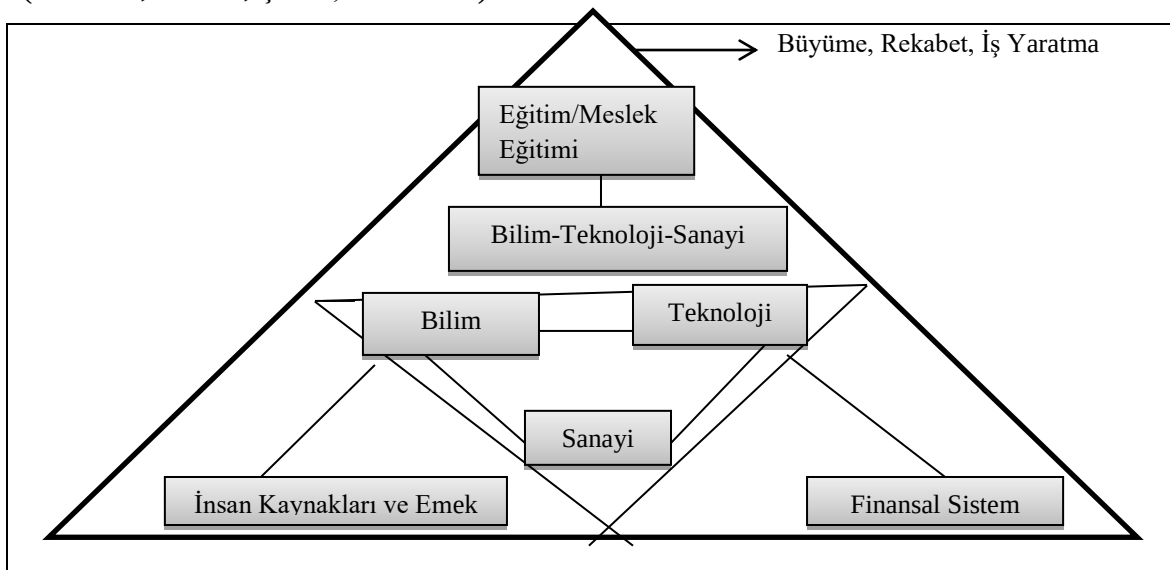
Eğitim, araştırma ve yeniliğe yapılan yatırımlar, ulusların rekabet düzeyine ve verimliliğine oldukça önemli katkı sağlayan bilgiye dayalı sermayeyi üretmektedir. Eğitim ve araştırmanın, yenilikle birleşimi, bilgi ekonomisinin kalbi olmakta ve uzun dönemde ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Yükseköğretim, Ar-Ge ve yeni Bilgi Bilişim Teknolojileri (BBT)’deki birbirini tamamlayan nitelikteki yatırımlar beşeri sermayeyi güçlendirmekte ve bu konuda birçok toplumun karşılaştığı sorunları aşmasında gerekli olan alt yapının sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (Bakırtaş, 2014: 185).

Ülke bazında ekonomik göstergelerin iyileştirilmesinin ve bu iyileşmeye bağlı olarak ekonomik büyümenin sağlanmasının temel koşulu milli gelir artış hızı olarak kabul edilse de, ülke için uzun vadeli bir büyüme gerçekleştirmenin asıl ölçütü teknolojik gelişme ve bu alanda yapılan yenilikler olmaktadır. Biçimsel bir eğitim sistemi insanların sadece bilgi ve beceri düzeylerinde artış sağlamak ancak “hayat boyu eğitim” bakış açısıyla değerlendirildiğinde hem bilgi hem de bilgiye ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi kilit önem arz etmektedir. Bu anlamda yeni ekonomi anlayışı kapsamında en önemli gösterge olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere odaklanmak ülke için rasyonel bir atılım olacaktır. Özellikle bu açıdan bakıldığında, teknolojik değişim ve BBT gelişmelerinin insani gelişme endeksine önemli derecede yarar sağladığı söylenebilir (Torun, Sarıdoğan ve Kurt, 2009: 142).

Teknolojik ilerlemenin önemli düşünürlerinden ve çağdaş iktisatçılardan Schumpeter, teknolojinin bir ülkede piyasa ekonomilerine işlerlik kazandıran oldukça önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir. Teknolojinin değişimi ve ilerlemesi konusunda neo-klasiklerin düşündüğü şekilde ekonomiyi dışsal değil aksine içsel düzeyde etkin hale getirmek gerekmektedir. Aynı şekilde teknolojiyi içsel rolüne göre değerlendiren diğer bir iktisatçı Arrow (1962) da, özellikle piyasa yapılarının teknolojik değişim ile sıkı bir ilişkisi olduğunu savunarak, ‘yaparak öğrenme’ kavramı üzerinde durmuştur. Arrow’un bu yaklaşımına göre, bireylerin yetenek ve tecrübeleri ile üretim ve etkinlik oranı arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Başka bir deyişle üretim sürecinde

işgücünün deneyimi ne kadar fazlaysa üretim maliyetleri o kadar düşük olacak ve bu durum üretim/etkinlik oranına artış yönünde yansıyacaktır. Günümüzde artık ekonomik büyümenin ve ilerlemenin ana kaynağını süratle teknolojik yenilikler oluşturmaya başlamıştır. ‘Teknolojik yenilik’ kavramından hareketle ekonomik kalkınma literatürüne “ulusal yenilik sistemi” adında yeni bir kavram dâhil olmuştur. Günümüzde gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşmak için az gelişmiş ya da gelişmekte olan bütün ülkelere düşen, izlemekte oldukları gelişme stratejilerinin temelini teknolojik yenilik odaklı olarak yeniden düzenlemektir (Eşiyok, 2004: 18).

Ekonomik büyümenin sağlanmasının ötesinde bu büyümenin sürdürülebilir olmasının yolu şüphesiz ki teknolojik yeniliklerden (inovasyon) geçmektedir. Bir ülkede mal ve hizmet üretimini gerçekleştiren işletmeler bireylere öncelikli olarak yaratıcı ve enerjik bir çalışma ortamı sunmalı ve yeni iş fırsatları sağlamalıdır. Bunun yanında her türlü yeniliğe açık olunmalı ve taleplerin daha hızlı ve daha etkin karşılanması için gerekli planlamalar yapılmalıdır. Çünkü bir ülkede mal ya da hizmet üreten bir işletme politikalarını yaparken yeniliklere ne kadar kayıtsız kalırsa, dönemin gerektirdiği koşullara uyum sağlamada o derece zorlanacak, her türlü değişime uymada ve piyasalara adapte olma konularında da güçlük çekecektir. Böyle bir durumda bu tür işletmelerin piyasadan silinmeye mahkûm olmaları kaçınılmaz bir sonudur. Bundan dolayı teknolojik yeniliklerden faydalanma; kurumların yeni ihtiyaçlara cevap verebilmelerinde ve çevresel koşullara adapte olmalarında çok büyük rol oynamaktadır (Zerenler, Türker, Şahin, 2007: 660).

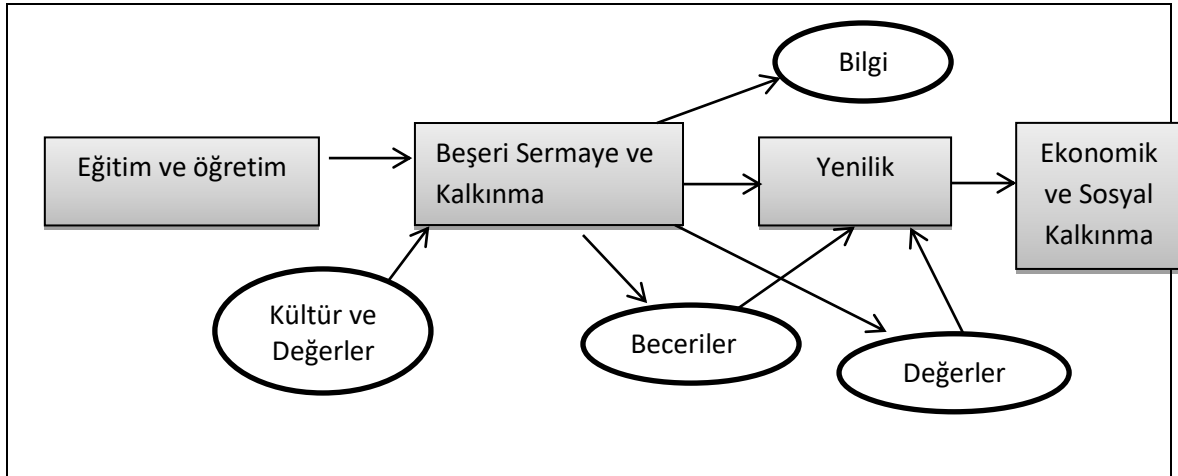

Şekil 4: Bilim, Teknoloji ve Yenilik Sistemi Yapı Taşları

Kaynak: Avrupa Komisyonu, 2007: 17. Akt: Bakırtaş, 2014: 181.

Şekil 4'te, bilim, teknoloji-yenilik ve sanayi arasında dönüşümlü bir ilişkinin söz konusu olduğu görülmektedir. Fakat bu üçlü etkileşim; ekonomik büyümenin sağlanmasında, piyasaların rekabet gücünü arttırmada ve bireylere iş olanakları yaratma konularında tek başına yeterli olmamaktadır. Burada eğitim ve mesleki eğitim sistemi, insan kaynakları ve işgücü piyasaları ile finansal sistemin tamamı; bilim, teknoloji ve sanayi etkileşimi üzerinde önemli derecede etkili olmaktadır. Bu açıdan, bir ekonominin genel performansı, mevcut kurumların öznel performanslarına değil, bilginin yaratılması, bireylere sunulması ve kullanımına bağlı olmaktadır. Bilginin kullanılarak teknolojik değişim ve yenilik yaratmadaki performansı ekonomideki bütün aktörlerin ortak kazanımlarının bir sonucudur (Bakırtaş, 2014: 181-182).

Sosyoekonomik kalkınmada, beşeri sermayenin geliştirilmesi ve inovasyon arasındaki doğrudan ya da dolaylı ilişkiye dair yapılan pek çok araştırma göstermiştir ki; iyi eğitilmiş yönetici ve çalışanlar sabit bir teknoloji kullanarak üretimi arttırmaktadır. Diğer taraftan beşeri sermaye, AR-GE aşamasında bir girdi konumundadır ve teknolojiyi tamamlayan bir unsurdur. İnsan sermayesindeki bir artış, sadece üretim imkânlarının sınırlarını genişletmekle kalmayıp üstün teknolojilerin üretim sürecine daha verimli bir şekilde uyarlanmasına da yol açacaktır (Okebukola, 2014: 4).

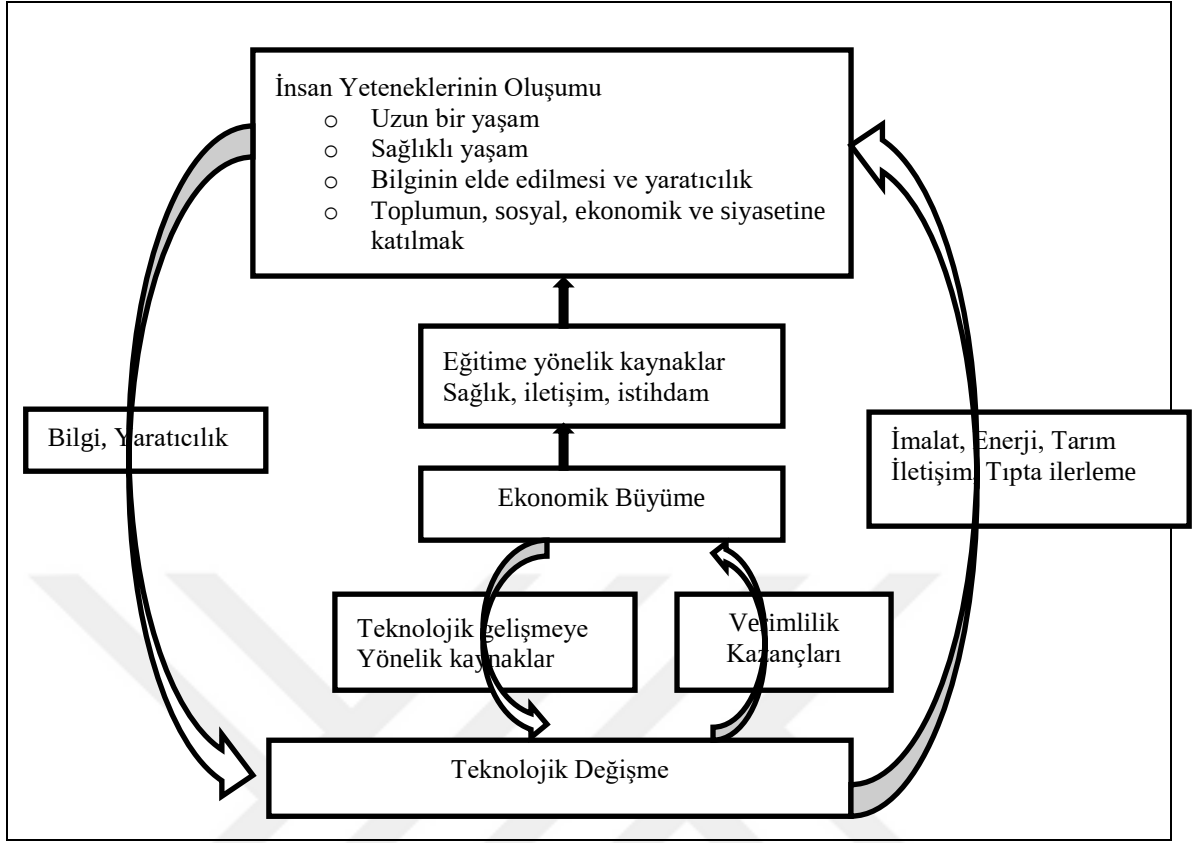
Şekil 5: Beşeri Sermaye, Eğitim, İnovasyon ve Sosyoekonomik Kalkınma Arasındaki İlişki

Kaynak: Okebukola, 2014: 5.

Şekil 5’de de görüldüğü üzere, bu modelde, toplumun eğitim ve öğretimin yanı sıra kültür ve değer sisteminin de insan sermayesinin geliştirilmesinde tamamlayıcı rol oynadığı görülmektedir. Yani bireyin bulunduğu toplumun kültür ve değerleri de bireyin gelişiminde etkilidir ve bu kaliteli eğitimle birleştiğinde o ülkenin beşeri sermaye stoku meydana gelmektedir. Aynı şekilde bilgi ve becerilerle de inovasyon arasında sıkı bir ilişki vardır. Yenilik; eğitim ve destekleyici kültürel çevrenin bilgi ve becerilerin gelişimini teşvik ettiği zaman doğar. Modelde, yeniliğin sosyo-ekonomik kalkınma üzerinde doğrudan etkili olduğu gösterilmektedir.

Kalkınma sürecinin tüm aşamalarında yenilik önemli iken, farklı yenilik türleri, çeşitli aşamalarda farklı roller oynarlar. İlk aşamalarda artımsal yenilik, genellikle yabancı teknolojinin uyarlanmasıyla ilişkilidir. Ve toplumsal yenilik iş ve kamu hizmetleri etkinliği ile arttırılabilir. AR-GE’ ye dayalı ileri teknoloji, rekabet ve öğrenme faktörünün olduğu sonraki gelişme aşamalarında önemlidir (Bakırtaş, 2014: 187).

Yenilik (inovasyon) yoluyla bilgi ve öğrenme günümüzde yerel ve bölgesel her düzeyde kalkınmayı açıklamaktadır. Kalkınmanın bütün yönleriyle (ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal) ele alınmasında, yerel düzeyde ya da bölgesel bazda işgücünün üretim kapasitesinin geliştirilmesiyle, öğrenme süreçleri yoluyla, bilginin ve yeniliğin içselleştirilerek kullanılması şeklinde yorumlanmaktadır. Hem yerel hem de bölgesel kalkınmada yenileşmeye yönelik yaklaşımlar inovasyon anlayışının doğrusal bir modelden daha etkileşimli bir modele doğru kayması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Doğrusal model, kamu ve özel sektör faaliyetlerindeki, bilginin sadece belirli bir yönde akışını sağlarken, etkileşimli model, kalkınmanın her aşamasıyla doğrudan ilişkili olan kurumların birbirleriyle inovasyonunun etkileşimine odaklanmaktadır (Işık ve Kılınç, 2011: 37).

Şekil 6: İnsani Gelişme ve Teknoloji Arasındaki İlişki

Kaynak: Human Development Report, 2001: 28.

Teknolojik yenilik insanın gelişimini iki şekilde etkiler; birincisi toplum sağlığının iyileştirilmesi, bilgi ve yaşam standartlarının yükseltilmesi ile bireylerin politik, ekonomik ve sosyal hayata katılım becerilerini arttırmak, ikincisi yarattığı üretkenlik kazanımları ile ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır. Teknolojik yeniliğin insan potansiyelinin bir ifadesi olduğu düşünüldüğünde, teknoloji yaratma ve yaymanın özellikle daha yüksek eğitim seviyesine güçlü katkılar sağladığı, sosyal ve siyasi özgürlük, katılım ve materyal kaynaklarına erişim konularında insanların yaratıcılığını teşvik ettiği söylenebilir (UNDP, 2001: 28).

Teknolojik yeniliğin iki şekilde etki ettiği bir diğer husus ise işgücü verimliliğidir. Birincisi, işgücüne nazaran artan bilgi ve iletişim teknolojisi yatırımlarının daha çok çıktıya neden olması veya sermaye derinleşmesine yol açmasıdır. İkincisi, toplam faktör verimliliğini artırarak, sermayenin ve çalışanın birbirleriyle olan ilişkilerinde daha iyi teknikler ya da organizasyonlar geliştirmek suretiyle, kullanılan sermaye ve işçi miktarı sabit kalırken üretim artışını gerçekleştirmektir (Taban ve Kar, 2005: 103).

Bir ÷lkede politika yapıcılar, teknoloji ve inovasyon politikasını belirlerken, ekonominin genelini kapsayacak şekilde hareket etmeli ve etkin bir bilgi yönetim sistemi sağlanmasında öncü rol üstlenmek durumundadır. Ülkelerde ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve kalkınmayı sağlamak amacıyla yapılan reformlardan en önemlisi olan teknolojik yeniliğin kaynağını; üniversiteler ve bilim akademileri, Ar-Ge kuruluşları, işletmelerin Ar-Ge departmanları, Ar-Ge'ye yönelik olarak faaliyet gösteren kamu kuruluşları oluşturmaktadır. Ülkelerin bilim ve teknoloji politikaları, özellikle teknolojik gelişmeye imkân sağlayacak biçimde dönüştürülmeyi ve bu kapsamda yapılan çalışmaların etkin bir şekilde sürdürölmesini gerektirmektedir. Bu dönüşüm ve adaptasyon sürecinde etkinliğin maksimum düzeyde gerçekleşmesi amacıyla bilgiyi üreten kurum (üniversite) ile bilgiyi ekonomik bir değere dönüştüren kurum (sanayi) arasında etkileşimin sağlanması gerekmektedir (Göker, 1999: 6).

Bir ekonomide teknolojik yenilik üretme faaliyeti, değişmeyi ve gelişmeyi sağlayarak büyümeyi etkileme konusunda oldukça etkili bir argüman olmaktadır. Çünkü teknolojik yenilik üretmenin ekonominin hemen her sektöründe (sağlık, eğitim, mal ve hizmetler) yarattığı etki düşünüldüğünde, oldukça geniş bir alana tesir ettiği ve insani gelişim için de güçlü ve etkili bir role sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir (Torun, Sarıdoğan ve Kurt, 2009: 143).

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA GÖSTERGESİ OLARAK İNSANİ GELİŞME

Ekonomik anlamda gelişme kavramı, en geniş anlamıyla bir ülkenin başta sosyal ve ekonomik yapısı olmak üzere politik, kültürel her alanda kaydettiği her türlü ilerlemeyi kapsamaktadır. Sosyo-ekonomik anlamda gelişme ise, ekonomik büyüme kavramıyla bütünleşerek, ülkenin yapısal ve insani gelişmişlik düzeyini de içine alan ve ölçümlemeye olanak sağlayan ekonomik ve sosyal pek çok değişkeni içermektedir (Demir, 2006: 19).

Geçmiş dönemlerde gelişme, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ve uluslararası kabul görmüş çeşitli anlaşmalarda yer alan temel sosyal, ekonomik ve siyasi "insan haklarının" sağlanması olarak tanımlanmıştır. Bu perspektif, temel insan ihtiyaçlarının karşılanmasıyla birlikte yaşam standartlarının daha ileri bir düzeye taşınmasını açıklamaktadır. 2015 yılı için gelir yoksulluğu, eğitim, sağlık ve çevresel yoksullukta cinsiyet eşitliğine ilişkin göstergeleri içeren evrensel olarak kabul edilmiş bir dizi hedef belirlenmiştir. “Binyıl Kalkınma Hedefleri” olarak adlandırılan bu hedeflerde aynı zamanda, refahın anlamı ve ölçümü daha yerel seviyelere göre belirlenmeye başlamıştır. Bu mikro analizin, sürdürülebilir geçim yaklaşımlarının ve katılımcı yoksulluk değerlendirmeleri metodolojisinde baskın olduğu gözlemlenebilir. Sürdürülebilir geçim yaklaşımları; beşeri varlık, beşeri sermaye, sosyal sermaye, finansal sermaye ve doğal sermayenin yanında geçim kaynaklarında yapılan değişikliklerin etkisinin insan varlığının değişen boyutuna veya mülkiyetine (varlık beşgeni) ilişkin bir değerlendirmesidir (Sumner, 2004: 6).

İktisadi büyüme ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkinin boyutları her dönem önemle üzerinde durulan bir konu olmuştur. Bunun önemli bir nedeni, GOÜ'lerin büyük çoğunluğunda nicel olarak gerçekleşen ekonomik büyümenin, bu tür ülkelerde yaşayan insanların refah ve yaşam standardını tam olarak yansıtmadığı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Günümüzde insanın gelişimi için ihtiyaç duyulan ulusal ve uluslararası pek çok girişimin desteklenmesi neredeyse bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu girişimlerin en önemlisi 1990'lı yıllardan itibaren gelişme literatüründe yer almaya başlayan “insani gelişme” kavramıdır. Bu kavramla birlikte ülkelerin genel gelişme göstergelerinin anlam ve boyutları değişmiş ve 1990 yılında yayınlanan İnsani Gelişme

Raporunda (İGR) insan merkezli bir gelişmeye önemle dikkat çekilmiştir. UNDP, gelişmenin artık nicel boyutuyla değil, insani gelişimi ne derece etkilediğiyle daha çok ilgilenmeye başlamıştır (Günsoy, 2005: 36).

2.1. İnsan Odaklı Kalkınma Olgusu

Günümüzde ekonomik kalkınma anlayışı, ülkelerin fiziki sermaye oranlarının nicel büyüklüklerini aşarak insan merkezli olmaya yönelmiş ve toplumdaki bireylerin, katıldıkları üretim süreciyle ilgili olarak, hem sahip oldukları her türlü bilgi, beceri, yetenek ve tecrübeleri ile kişisel davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi hem de bedensel ve zihinsel sağlığı ve sağlamlığı ifade eden bir olgu haline gelmiştir (Keskin, 2011: 128).

Kalkınma kavramının literatür geçmişine bakıldığında, 1970’li yıllardan sonra genel olarak insani olgular temelinde tanımlanmaya başladığı görülür. Kalkınma kuramının en önemli düşünürlerinden biri olan Amartya Sen farklı bir bakış açısıyla, toplumdaki bireylerin yeteneklerinin artırılması gereğini, kalkınmanın sağlanmasında esas unsur olarak göstermiş ve 1990 yılı itibariyle UNDP’nin İGE’yi oluşturma girişimiyle "İnsani Kalkınma" kavramı da önem kazanmaya başlamıştır. Sen’e göre kalkınma kavramı; bireyin sahip olamadığı veya sınırlı olarak sahip olduğu özgürlüklerin kazanımı için atılan her adımı ve bu konuda yapılan bütün faaliyetleri içermektedir. Burada özgürlük kavramı klasik anlamı dışında, demokrasi, eğitim, sağlık gibi pek çok alanı içermektedir. Özgürlüğün kısıtlanması sadece politik boyutlara bağlı kalmayıp, bu kısıtlanma bireyin ekonomik seviyesinin yani refahının düşük olması ve bu nedenle sağlık, beslenme, bilgiye erişme gibi en temel insani ihtiyaçlardan yoksun kalması ile de ortaya çıkabilir. Sen’in bu tezinin ana fikri, insani kalkınmanın kişi başına düşen gelirin artışıyla doğrudan orantılı olduğu fikrinden sıyrılarak insani değerler, kişilik, toplumsal rolü, özgürlük gibi felsefi konuları da içerisine almıştır (Fırat ve Ürün, 2015: 879).

Amartya Sen’e göre insani gelişme yaklaşımının beşeri sermaye üzerindeki rolü kalkınmanın boyutuna oldukça önemli oranda etki etmektedir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken husus; insanı sadece üretimin bir aracı olarak görmenin ve giderek üretimin bir nesnesi ya da materyali konumuna gelmesinin yaratacağı sakıncalardan

kaçınmaktır. İnsanı sadece üretimin bir metası olduğunu reddeden beşeri sermaye yaklaşımı, insani gelişimin merkezinde yer almaktadır (Anand ve Sen, 1994: 47).

Bireyler için toplumsal fırsatların yaratılması hem yeteneklerin artışına hem de bu yolla yaşam kalitesinin yükselmesine önemli oranda katkı sağlamaktadır. Toplumsal sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri ve sosyal güvenlik gibi alanlarda iyileşme yönünde atılan adımlar, bireylerin yaşam kalitesine pozitif yönde etki etmektedir. Nispeten düşük gelire sahip kesimler dahil bütün herkese sağlık ve eğitim hizmetleri için güvence veren bir ülkede yaşayan nüfusun yaşam beklentisinin uzunluğu ve doğal olarak yaşam kalitesinin arttığı yapılan pek çok çalışmayla kanıtlanmıştır. Bir ülkede toplumsal sağlık ve temel eğitim hizmetlerinin ve dolayısıyla insani gelişimin büyük oranda emek yoğun nitelikte üretilmesi sonucunda, işgücü maliyetleri düşecek ve dönüşümlü olarak bu hizmetleri alan bireylere de daha ucuza mal olacaktır (Sen, 1999: Çev. Alogan, 2004: 2002).

İnsani gelişme yaklaşımının savunucuları, kalkınma hedeflerine gelir merkezli bir bakış açısı sunulmasından çok, özel harcamaların genişletilmesi gibi kamu hizmetlerine daha fazla ağırlık verilmesiyle ulaşılabileceğini savunurlar. Gelir yoksulluğu ve yetenekler arasında diğer faktörlere oranla zayıf bir bağlantı var ise, o zaman insani gelişim yaklaşımı, büyümenin kamu desteğinin finanse edilmesini kolaylaştırması dışında özel gelirlere daha az önem verdiğini açıkça ifade eder. İnsani gelişme yaklaşımı, bireylerin sahip oldukları müstakil nesnelere değil, insanların varoluş durumuna, yani yaşadıkları hayatlara odaklanmaktadır. (Anand ve Ravallion, 1993: 137).

2.1.1. İnsani Gelişme Kavramı ve Yoksulluk Etkileşimi

Genel olarak insani gelişme kavramı, “tüm insanların yaşam kalitesinde zamanla gerçekleşen bir iyileşme süreci” olarak tanımlanabilir. Gelişimin yapısında önem derecesi aynı olan üç farklı durum söz konusu olmaktadır. Öncelikle bireylerin yaşam standartlarının iyileşmesiyle beraber gelirlerinin artması ve gıda tüketimlerinin, sağlık ve eğitim koşullarının ekonomik büyüme sürecinde iyileşme göstermesidir. İkincisi, sosyo-kültürel ya da politik ve ekonomik bütün kurumların yeniden bir yapılanma sürecine girmesiyle beraber bireylerin öz güvenlerinin artması ve bu kurumlarca kendilerine verilen değerin artmasıdır. Üçüncü durumda ise; o toplumda yaşayan bireylerin seçeneklerinin artmasıyla özgürlüklerinin artması ve bunun doğal bir sonucu

olarak insanların mal ve hizmet tüketimlerinin miktar ve çeşitlilik olarak artmasıdır (Todaro, 2000: 739'dan Akt: Günsoy, 2005: 36).

1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ilk kez yayımlanan rapora göre insani gelişme, “insan seçimlerinin genişleyen bir süreci” olarak tanımlanmıştır. Bu süreçteki seçimler; uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, eğitim almak (bilgi edinmek) ve iyi bir yaşam standardı için gerekli kaynağa (gelir) erişmektir. Bu en temel seçimlere ek olarak, siyasal ve sosyal alanlarda özgürlüklere sahip olma, kişisel hakların garanti altında olması ve öz saygı, üretken ve yaratıcı olma unsurları da sayılabilir. Bu yönden insani gelişmenin iki boyutu olduğu görülür; İnsan yeteneklerinin oluşumuyla birlikte bilgi ve beceri edinme ve iyileştirilmiş sağlık boyutu ile bu yeteneklerin, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik açılardan kullanılmasına dayalı üretkenlik boyutudur (UNDP, 1990: 10).

UNDP tarafından 1990 yılında yayımlanan rapor dahil bütün İGR'lerde; özellikle vurgulanan konu insani gelişmenin sadece kişi başı gelire bağlı olmadığıdır. Amartya Sen önderliğinde insani gelişimin ‘özgürlük’ boyutuna vurgu yapan iktisadi ekoller ve hatta UNDP, kavramın insan yeteneklerinin genişletilmesiyle ve her yönüyle insanın özgürleşmesiyle bütünleştiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insan özgürlüğü ve kapasitesi arasındaki pozitif yönlü ilişkiye dikkat çeken Sen'e göre, kapasitelerdeki artış bir yandan özgürlükleri arttırırken diğer yandan özgürlüklerdeki artış da kapasiteyi arttırmaktadır (Şeker, 2009: 263).

İnsani gelişme raporları tarafından odaklanılan amaç, insani gelişme, yeterlilikler ve yaşam kalitesinin, yaşam koşullarının ilerleyişini, insanların değer biçerek akıl yürütecekleri türden bir yaşam sürme yeteneğini incelemektir. Bu raporların temel kaygısı, daha iyi ve daha zengin yaşamların, daha fazla özgürlük ve fırsat aracılığıyla yaşama kabiliyetinin arttırılması ve bu suretle de insani yoksunluğun ve yoksulluğun azaltılmasıdır (Anand ve Sen, 2000: 84).

“Yoksulluk” tanımının daha çok “gelir” kavramı üzerinden yapılması iki kavramın oldukça yakından ilişkili olduğu gerçeğini ortaya koysa da Amartya Sen'e göre, aslında yoksulluk doğrudan gelirle ilişkili bir kavram değildir. Bireyin daha önce belirtilen temel işlevselliklere (bilgi, beceri, yetenek... vs.) sahip olmaması onun yoksulluğunun en önemli göstergesi sayılmaktadır. Örneğin çocuk ölüm oranlarının yüksekliği, yetersiz beslenme düzeyleri, okuryazar olmama gibi göstergeler artık UNDP

Raporlarında hesaplanan yoksulluk endekslerinde sıklıkla yer tutmaktadır. UNDP raporlarında 1992 yılından itibaren yapılan değişikliklerde Amartya Sen'in önemli katkıları olmuştur (Kirmanoğlu, 2005: 27).

Streeten'e göre insani gelişim daha yüksek bir verimlilik düzeyi için önemli bir araçtır. İyi eğitilmiş, sağlıklı, yetenekli ve bilinçli iş gücü olarak "insan" üretimde üretken bir varlık konumundadır. İnsan üreme hızının azaltılmasıyla beraber bebek ölüm oranını düşüren ve sağlık standartlarını yükselten bir politikanın genel olarak daha düşük nüfus artışıyla sonuçlanması paradoksal bir durumdur. Bunlara ek olarak insani gelişme fiziksel çevreye olumlu katkıda bulunur. Çünkü toplumda yoksul kesim çevresel bozulmadan en çok etkilenen kesimdir. Ormansızlaşma, çölleşme ve toprak erozyonu yoksulluğun azaltılmasıyla azalacak çevresel sorunlardandır. Yoksulluğun azaltılması sağlıklı bir sivil toplum yaratarak, demokrasiye ve sosyal istikrara da katkıda bulunur (Streeten, 1994: 232-233).

İnsani gelişme göstergelerinin, yoksulluk bağlamında kişi başına düşen gelirden daha gerçekçi sonuçlar vermesinin bazı nedenleri vardır (Streeten, 1994: 36):

- (1) Okuryazarlık oranı ile yaşam beklentisi göstergelerinin dağılımı, gelire oranla daha gerçekçi sonuçlar ortaya koyarken, aynı şekilde gösterge ortalamaları gelirin dağılımı hakkında da daha net sonuçlar elde edilmesini sağlar.
- (2) Toplumda yoksul olmayan kesim, yoksul olanlardan daha fazla sağlık hizmetine erişebildikleri için, yoksul kesim için bebek ölüm oranlarındaki azalmalar ve benzeri bulgular iyileştirme endikasyonları olarak görülür.
- (3) İnsani göstergelerde yukarı doğru hareket toplumun bütün kesimleri için iyileşme olarak görülürken, gelir artışında sadece toplumun bazı kesimleri yüksek kazanç elde ederken bazı kesimlerinin göreceli olarak yoksullaşması durumu söz konusudur.
- (4) Göstergeler girdilerden ziyade çıktıların etkisini ölçerek, bireyler için iyi ya da kötü mal ayrımı yapılmasına olanak sağlarken gelir daha çok nicel bulgulara önem verir.
- (5) Gerek görelî gerekse mutlak olsun, insani göstergelerin uluslararası gelir farklarını azaltmayı amaçlaması uygulanabilirliği mümkün bir durumdur. Çünkü göstergeler hem aşırı gelişmişliğin hem de geri kalmışlığın ya da az gelişmişliğin sorunlarını net olarak ortaya koymaktadır. Oysaki gelir

zenginleşen kesimin genel olarak tahrip edici etkisini açıkça ifade etmemektedir.

Yukarıda belirtilen durumun aksine Anand'a göre ise, bir ülkenin ortalama geliri ne kadar yüksek olursa nüfus da o derece sağlıklı olacak ve tam ve uzun bir yaşam sürecektir. Dolayısıyla zengin bir ülkenin insanların temel yetenekleri de yoksul ülkede yaşayanlarınkinden daha ileri düzeyde olacaktır. Gelirin insani gelişimi teşvik etmesi, insani gelişime dair tüm değişkenlerin gelirle ilişkilendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan gelişimi ile toplumsal zenginlik arasında üç farklı korelasyon vardır (Anand, 1993: 139-140):

- (1) *Ekonomik büyüme ile yeterliliklerin genişletilmesi*; ekonomik büyüme yetenekleri doğrudan genişleterek veya arttırarak insani kalkınmayı teşvik eder. Ortalama gelir arttıkça, nüfusun mal ve hizmetler üzerindeki yetkinliği de artacak ve bu durum, sağlık ve beslenme oranlarının iyileşmesiyle, daha düşük ölüm ve daha yüksek yaşam beklentisiyle sonuçlanacaktır.
- (2) *Yoksulluğun azaltılması yoluyla yeteneklerin genişletilmesi*; bireysel yetenekler ile gelir arasındaki ilişkiden hareketle, sosyal yoksulluğun ancak gelire bağlı yoksulluk oranı azaltılırsa kayda değer bir şekilde azalacaktır. Burada önemli olan nokta toplam gelirlerdeki artış değil, yoksulluğun azaltılmasıdır.
- (3) *Sosyal hizmetler aracılığıyla yeteneklerin genişletilmesi*; bu açıklama diğerlerinden tamamen farklılık gösterir. İnsanlara temel mal ve hizmetlerin sağlanması (temel sağlık hizmeti, ilköğretim hakkı... vs.) sosyal sonuçlarda iyileşmelere yol açar. Dolayısıyla büyüme ancak uygun kamu hizmetlerini finanse etmek için kullanılıyorsa bir önem teşkil etmektedir.

İnsani gelişme, insan faaliyetinin ve ekonomik büyümenin temel amacı olarak potansiyel ilerleme için çok önemli bir araç olarak görülür. Aynı zamanda insani gelişmedeki başarılar ekonomik büyümeye kritik pek çok noktada katkı yapar. Bu nedenle, incelenecek iki ayrı nedensellik zinciri vardır: milli gelir kaynaklarının insani gelişmeye katkıda bulunan etkinliklere tahsis edilmesi nedeniyle biri ekonomik büyümeden insani gelişmeye kadar sürmektedir. Diğeri ise insani gelişmeden ekonomik büyümeye geçer ve insani gelişme kendi başına bir şey olmasının yanı sıra milli geliri artırmaya yardımcı olur (Ranis ve Ramirez, 2000: 198).

2.1.2. İnsani Gelişmede “Kapasite” Yaklaşımı

Daha önce vurgulandığı gibi insani gelişimin özgürlükçü savunucularından Amartya Sen, ‘kalkınma’ kavramını açıklarken de özellikle bireysel özgürlükler üzerinden hareket etmektedir. Sen’in özgürlük düşüncesi, pek çok liberal iktisatçının alışılmış özgürlük tanımlarından daha farklı bir anlam içermektedir. Bireylerin özgürlükleri sadece seçme ve seçilme hakkı gibi politik özgürlükleri değil, iyi bir eğitim ve temel sağlık hakkı gibi daha gerçekçi özgürlükleri de içine almaktadır. Bu tür özgürlükler de yapabilirlik kavramından hareketle açıklanabilmektedir. Yapabilirlik kavramının anlamsal içeriği oldukça geniş olmakla birlikte genel olarak, insanın istekleri ve hedefleri, yaşamlarına dair seçimleri ve her konudaki varoluş amaçlarını bir plan çerçevesinde ortaya koymaktadır (Kirmanoğlu, 2005: 25). Dolayısıyla 1990 yılında UNDP, Amartya Sen’in önermelerinden yola çıkarak İnsani Gelişme (Human Development) yaklaşımını gündeme getirmiştir. UNDP, insanların sahip oldukları seçeneklerin artırılması ile insanlığın gelişiminin sağlanabileceği görüşünü benimsemektedir. İnsanların seçeneklerinin artması ise kapasitelerin ve sahip oldukları işlevlerin artması ile orantılıdır. İnsanlığın gelişebilmesinin, uzun ve sağlıklı şekilde yaşayabilme imkânının yanında modern yaşam standartlarına sahip olmak için gereken kaynaklara erişimiyle de bağlantısı vardır. Bunun yanında bilgiye kolayca ulaşp kullanabilme imkânı da insani gelişme açısından önem taşımaktadır. Bu işlevlere sahip olmayan bir kişinin farklı seçeneklere ulaşabilmesi ve fırsatları kullanabilme imkânı bulunmamaktadır (UNDP, 2016: 1).

Fukuda-Par da insani gelişim kavramını temelini Amartya Sen’in yapabilirlik yaklaşımına dayandırır. Bu yaklaşım çağdaş kalkınma zorluklarının analizinde kavramsal bir çerçeve olarak pek çok kez kullanılmıştır. Bu yaklaşımla insani gelişimin temel kavramları rafine edilerek genişletilmiş, sürdürülebilir kalkınma ve tüketim, cinsiyet eşitliği, yoksulluk, insan hakları ve demokrasi unsurlarını da kapsayan çok boyutlu bir hale getirilmiştir (Fukuda-Par, 2003: 303).

Yapabilirlik yaklaşımına göre insani gelişme, insani yaşam kalitesindeki doğrudan yükselişin de ötesine geçmek ve insanın üretici yeteneklerini ortaya çıkararak geniş bir paylaşım temelinde ekonomik büyümeyi etkilemektir. Mesela okuryazarlık ve eğitimle ortaya çıkan diğer tüm yapabilme kabiliyetleri kitlelerin ekonomik büyüme sürecine katılımlarına yardımcı olmaktadır. Aynı şekilde, iyi beslenme ve gelişmiş sağlık

hizmetlerinden faydalanma da kişilerin üretkenliğini arttırarak bu sürece hız kazandırmaktadır (Sen, 1999: 203).

Sen'in teorisinde yeteneklerin yaygınlaşması insani kalkınmanın başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Geliştirmede amaç, bireyin sağlıklı olması, iyi beslenmesi, bilgili olması gibi en temel ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla seçeneklerin genişletilmesi ve bu yolla insan yaşamının iyileştirilmesidir. Bu bakış açısıyla bakıldığında gelişme; bir kişinin hayatta neler yapabileceğine, eğitim düzeyinden hastalık ve sağlık durumuna, kaynaklara erişim imkânından sivil ve siyasi özgürlüklerine kadar pek çok alanda engellerinin kaldırılmasıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla burada önem kazanan nokta, insan hayatındaki iyileşmeleri açık bir gelişme hedefi olarak görmek ve insanın başarılarını da ilerlemenin kilit göstergeleri olarak kabul etmektir (Fukuda-Parr, 2003: 303).

Bu yaklaşım çerçevesinde yoksulluk kavramı, aslında standart bir gelir azlığından ziyade bireylerin temel kapasitelerden yoksun olma durumlarını ifade etmektedir. Başka bir deyişle, yoksulluk “yapabilirlik” kavramı ile tanımlanmaktadır. Yapabilirlik kavramı ise; açlık, sağlıksızlık, bilgisizlik, sosyal güvencesizlik gibi insanın arzu etmeyeceği durumlardan kaçınma çabalarını ifade etmektedir. Kapasite yetersizliği olarak görülen yoksulluk (yoksunluk), gelirin yeterli düzeyde olduğu durumlarda da görülebilir. Burada önemli olan nokta, yeterli gelirin yoksulluğun sona ermesi için sadece bir araç işlevi gördüğü gerçeğidir Dolayısıyla kapasite yetersizliği olarak kabul edilmesi gereken yoksulluk ya da yoksunluk, gelir azlığı ile sıkı ilişkilidir. Çünkü gelir, kapasitenin oldukça önemli bir aracıdır ve bundan dolayı yetersiz gelir, yoksul olmanın güçlü bir önkoşulu olmakta; ancak asla tek koşulu olmamaktadır (Çınar, 2012: 3).

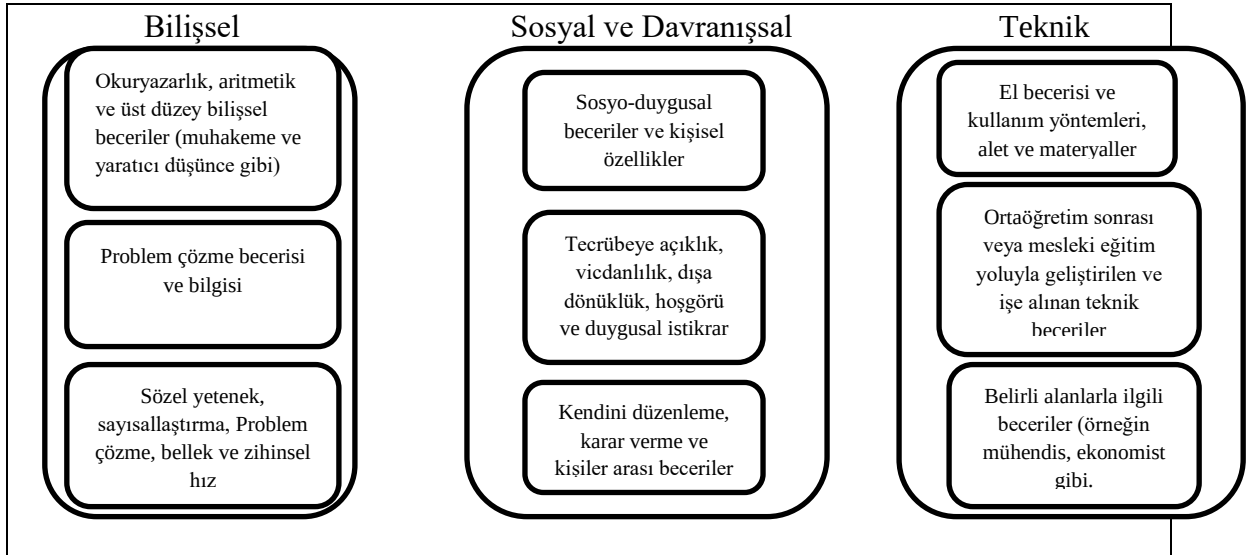
Sen'in önemle üzerinde durduğu kapasite kavramı, onun yaklaşımında bir “değer ölçüsü” olarak görülmektedir. Örneğin faydacılık kuramı faydayı nasıl ki bir ölçü birimi olarak alıyorsa, kapasite yaklaşımında da kapasite düzeyi benzer bir işlev görmektedir. Bu nedenle faydacılıkta amaç faydayı arttırmak iken, buradaki amaç kapasiteyi arttırmaktır. Gelir ve kaynaklar gibi araçlar yerine bu araçlarla, uzun, sağlıklı ve insanca yaşam şartlarına ulaşma gibi amaçlara odaklanmak daha dikkate değer bir husus olarak ele alınmaktadır (Şeker, 2009: 263).

Yetenek yaklaşımında önemli analitik bir ayrım; refah ve gelişmenin araçları ve amaçları arasındaki önemi ifade eder. Yalnızca amaçların özünde bir önemi vardır; oysa

artan refah, adalet ve gelişme hedefine ulaşmak için araçtır. Bununla birlikte somut durumlarda, bu ayrımların genellikle karışmasının nedeni, bazı uçların aynı anda diğer uçlara da etki etmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, sağlıklı olma özelliği kendi başına bir amaç iken çalışma yeteneği için bir araçtır (Robeyns, 2005: 95).

Kapasite yaklaşımı kavram olarak, yoksulluk ve insan hakları deyimlerinin genel olarak birbirine yakınsadığı noktada ele alınmalıdır. Çünkü kapasite yaklaşımı, daha öncede vurgulandığı üzere UNDP'nin yayımladığı bütün İGR'lerin 'insani gelişme' kavramını açıklarken temelde faydalandığı bir teoridir. Dolayısıyla insani gelişme paradigması ile insan hakları yaklaşımı ülkelerin yoksulluk sorunlarına, bireysel kapasitelerin geliştirilmesi ve temel özgürlüklerinin genişletilmesi noktasında ortak bir açıdan bakmaktadır (Metin, 2014: 6316).

Yapabilirlik yaklaşımına göre, ekonomik gelişme insanların daha "insanca" yaşamaları için bir araç konumundadır. Yani insanlar ekonomik gelişmenin bir aracı değil, ekonomik gelişme insani gelişimin bir aracıdır. Dolayısıyla bireyler ekonomik gelişmenin ancak nihai hedefi olmaktadır. Bu yaklaşım, insani değerler ile ekonomiyi bir araya getirerek, toplumsal düzenlemelerin ve ekonomi politikalarının altında yatan değer yargılarını açığa çıkarmakta ve bu politikaların merkezine bireyin yaşam düzeyinin iyileştirilmesindeki amacı koymaktadır. Diğer taraftan da farklı yeteneklerin aynı anda teşvik edilmesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır (Gürses, 2009: 342).

Şekil 7: Modern Ekonomide İhtiyaç Duyulan Yetenek Türleri

Kaynak: Dünya Kalkınma Raporu (WDR), 2016: 33.

İnsani gelişme yaklaşımının temel gerekçesi, insani gelişimin kurucu unsurlarının daha yaygın olarak kullanılan ilerleme ölçütlerinden ziyade kişi başına gelirin artması gibi ölçütlere daha çok yakınsadığıyla ilgilidir. Buna karşılık, GSMH' nin büyümesi ve yaşamsal araçların genişletilmesiyle ilgili araçların önem derecesine bakıldığında, insani gelişimin bir araç olarak kabul edilmesi gerekmektedir. İnsan gelişmesi insanların daha iyi bir eğitim alması daha sağlıklı olması ve daha az zayıf düşmesi biçiminde sadece daha iyi bir yaşam kalitesine sahip olmasına değil, aynı zamanda kişinin üretkenliğine ve maddi refahının artmasına da daha büyük katkıda bulunmayı hedefler. Nitekim ekonomik büyümeyle ilgili son zamanlarda yapılan çalışmalar, eğitim, sağlık ve diğer insan niteliklerinin ekonomik büyüme yaratmada çok geniş bir rol oynadığını göstermiştir ve bu rol insani gelişimin “beşeri sermaye” yönünden başka bir şey değildir (Sen, 2000: 2039).

Amartya Sen'in araştırmalarının ve ekonomik analizinin odağını temel özgürlükler ve insan hakları gibi kritik öneme sahip olduğunu düşündüğü konular oluşturmaktadır. Teorik ve deneysel ekonomide hâkim yaklaşımlar, ekonomik süreçlerin ve düzenlemelerin yeterliliğini gelir açısından değerlendirmiştir. Oysa ki refah ekonomisinde standart çerçeveler değerlendirildiğinde; genişleme temel özgürlüklerin ve insan haklarının enstrümantal ve içsel değerinin açıkça tanınmasıyla mümkün görünmektedir. Bu durum rekabetçi piyasa sonuçlarının etkinliği ve adilliği açısından faydalı olmaktadır. İnsanların sahip olduğu temel haklar; bireysel haklar (yetenekler ve işlevler, toplumsal cinsiyet ayrımı), sivil ve siyasi haklar (toplumsal cinsiyet eşitliği) ve özgürlük hakları gibi üç kategoriden oluşmaktadır. Gelir, büyüme ve fayda ile ilgili kaygıları, bu kategoriler gibi bir dizi insan hakları odaklı değişken ve endişelere doğru kaydırmakta ve bu temelin enstrümantal ve içsel değerlemesine bir çerçeve sağlamaktadır (Vizard, 2005: 27).

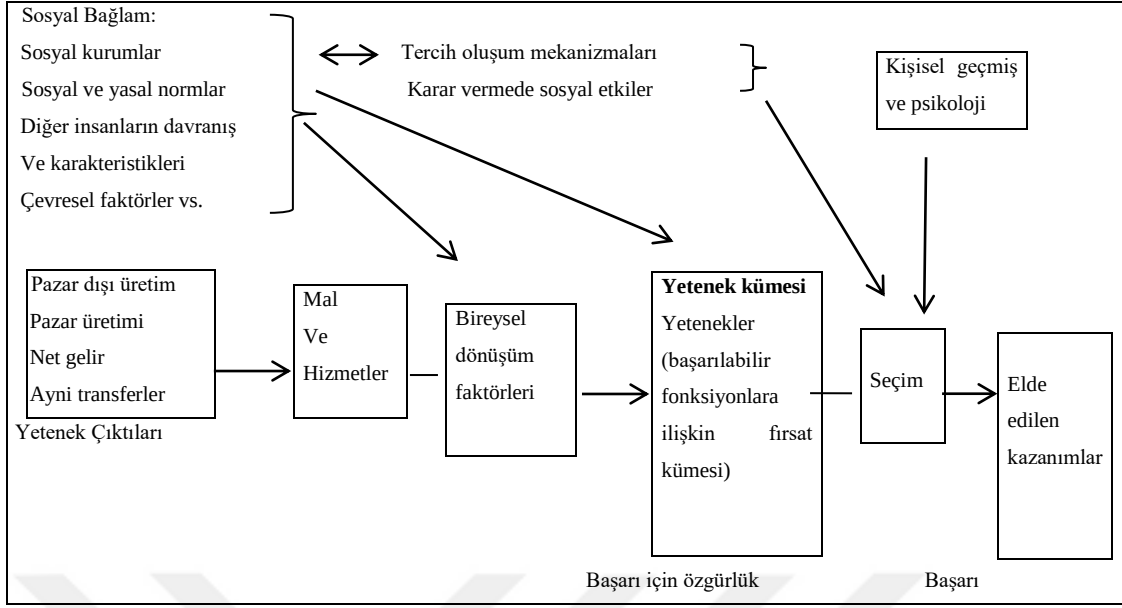
İnsani gelişimde üzerinde önemle durulan bir konu olan kişisel hak ve özgürlükler konusu, bireylerin elde etmeyi ya da ulaşmayı hedeflediği bir amaç olmanın ötesinde, ekonomik gelişmeyi ve ilerlemeyi pozitif yöne etkilemelerinden dolayı daha çok araçsal bir nitelik taşıdıkları görülmektedir. Sen, özgürlüklerin bu araçsal özelliğini diğer vasıflarından ayrı olarak değerlendirmenin önemini belirtirken, özgürlüklerin gelişmeye nasıl ve ne yönde bir katkı sağladığı konusuna da açıklık getirmektedir. Bir alandaki özgürlüğün arttırılması, çeşitli bağlantılarla diğer alanlardaki özgürlükleri de arttıracaktır

için gelişme otomatik olarak sağlanmış olacaktır. Bununla birlikte, ekonomik kalkınma kişilerle doğrudan ilintili olduğu için, bireylere temel hak ve fırsatların sağlanması, onların özgürlüğünü ve mutluluğunu genişletmekle kalmayıp, hareket kabiliyetlerini arttıracak ve böylelikle ekonomik ilerlemenin önünü açacaktır. Sen, bu şekilde araçsal fonksiyonu olan beş özgürlüğün özellikle altını çizer. Bunlar (Kardaş, 2008: 181):

- (1) Politik özgürlükler
- (2) Ekonomik fırsatlar ve imkânlar
- (3) Sosyal fırsatlar
- (4) Şeffaflık ve açıklık garantileri ile
- (5) Koruyucu güvenlidir.

Sen'in ortaya koyduğu gibi reel gelirin refah artırıcı etkisini bu çeşit kapasite düzeyleri sağlamaktadır. Gerek sunulan ekonomik ve siyasi imkânlar gerekse toplumsal özgürlükler ve şeffaf bir yönetim garantisi ile koruyucu güvenlik önlemleri karar birimlerinin kapasitelerini doğrudan etkileyerek arttıran en önemli unsurlar arasındadır. Toplumun çeşitli düzeylerinde görülmektedir ki; iyi bir gelir düzeyine sahip olmasına karşın temel özgürlüklerden yoksun olan bireylerin refah düzeyleri düşük olurken, düşük gelire ve nispeten daha kısıtlı olanaklara sahip ancak bireysel özgürlükler bakımından daha yüksek bir kapasitesi söz konusu olan kişilerin refah düzeyleri çok daha yüksek olabilmektedir (Şeker, 2009: 276).

Şekil 8'de birey için refaha erişmede, büyük oranda kişisel yeteneklerinin etkisi söz konusu iken, kısmen de olsa çevresel faktörler ve diğer insanlarla olan sosyal ilişkilerin bu süreçteki diğer değişkenler olduğu gösterilmektedir:

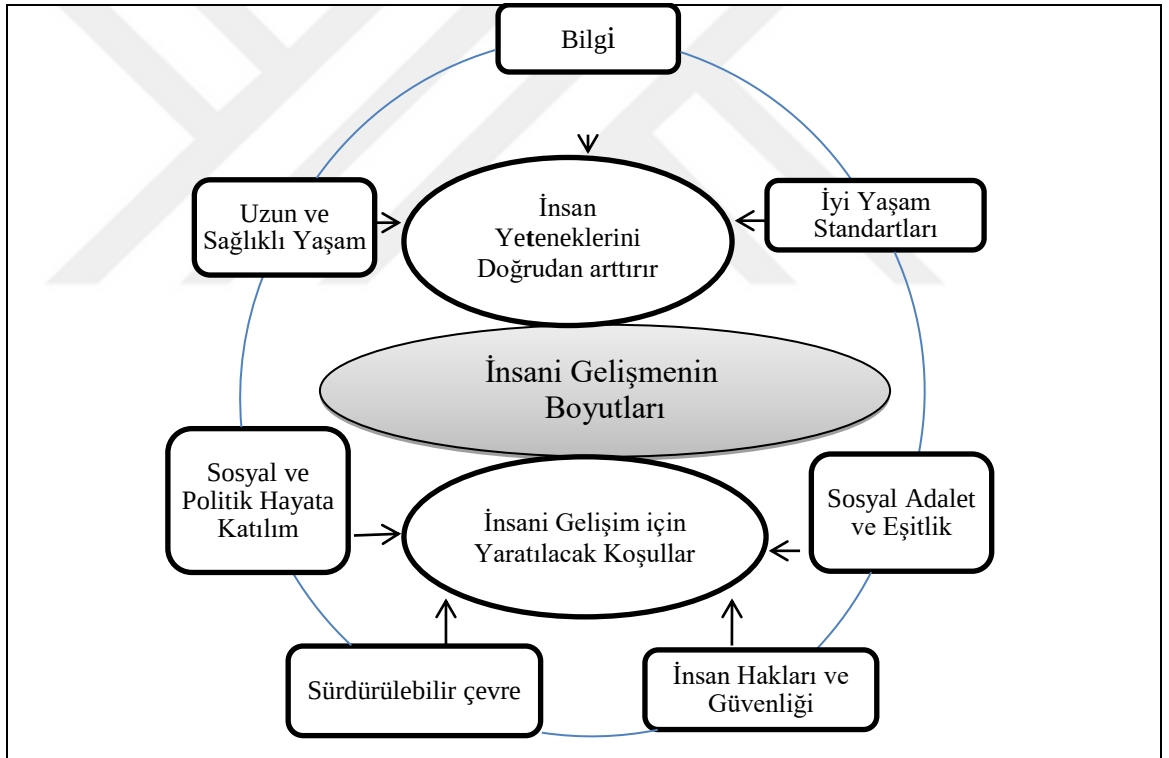

Şekil 8: Bireyin Yetenek Kümesi ve Sosyal-Kişisel Bağlamı (Temsili)

Kaynak: Robeyns, 2005: 98.

Robeyns'a göre, yetenek yaklaşımı, bireysel refah ve sosyal düzenlemelerin değerlendirilmesi ve bu değerlendirmelere ilişkin geniş bir normatif çerçeve ile politikaların tasarımı ve toplumsal değişim önerilerini içermektedir. Bu öneri ve gelişme çalışmaları refah ekonomisi, sosyal politika ve politik felsefe alanlarında geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Eşitsizlik, yoksulluk, bir kişinin refahı veya bir grubun ortalama refahı gibi insanların refahının çeşitli yönlerini değerlendirmek için kullanılabildiği gibi, sosyal maliyet ve fayda analizinde alternatif bir değerlendirme aracı olarak da kullanılabilir ya da zengin toplumlarda refah devleti tasarımıyla gelişmekte olan ülkelerdeki hükümetlerin ve sivil toplum örgütlerinin kalkınma politikalarına kadar değişen politikaları tasarlayacak ve değerlendirecek bir çerçeve olarak da yararlanılmaktadır. Yetenek yaklaşımı öncelikle ve esas olarak bir düşünce çerçevesi, normatif meseleler hakkında bir düşünme biçimi olarak geniş bir alanda değerlendirme amaçlı kullanılabilen bir paradigmadır. Bu yaklaşım bireysel refah, sosyal politikalar ve benzeri konularda kararlar vermek için ihtiyaç duyulan bilgilere odaklanmaktadır ve dolayısıyla normatif olarak yetersiz gördüğü alternatif yaklaşımları reddetmektedir. Yetenek yaklaşımı aynı zamanda hem refahı hem de değerlendirme araçlarını etkileyen ve sınırlayan sosyal kısıtlamaları tanımlamaktadır (Robeyns, 2005: 94-96).

Sen'e göre toplam ulusal gelirle beraber bireylerin gelirlerinin artması, kapasite yaklaşımı çerçevesinde bireysel özgürlükleri arttırmak için önemli bir adım sayılmaktadır. Ancak bireyin özgürlüğü, yalnızca gelire odaklı değil, temel eğitim ve temel sağlık hizmetleri, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik birçok değişkenden de etkilenmektedir. Sadece gelir değil, bireyin bilgili ve sağlıklı olması, doğumda yaşam süresinin uzunluğu dâhil pek çok etken bu özgürlüklere doğrudan ya da dolaylı etkide bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, ülkenin maddi varlığı ve zenginliği tek başına, bireylerin sosyal ve kişisel bağlamını, gelişimini veya yaşamsal refahını arttıramamaktadır. Bundan dolayı milletlerin gelişmişlik düzeyi değerlendirilirken sadece ekonomik nicel bulgular yeterli gelmemekte, ülkenin zenginliğinin kişinin yaşam kalitesine ne kadar yansıdığı ve ne yönde geliştirdiği önem kazanmaktadır (Gürses, 2009: 343).

Şekil 9: İnsani Gelişimin Boyutları

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2016.

İnsani gelişim, ekonomik büyümenin arttırılması yerine herkes için daha büyük oranda refah sağlamaya ve insan hayatını iyileştirmeye odaklanmaktadır. Burada gelir artışı, kendi başına bir amaç değil, insanın gelişmesi için bir araç olarak görülür. İnsani gelişme, bireylere arzu ettikleri yaşamı sürmeleri için daha fazla özgürlük kazandırmayı

hedefler ve bu da, bireylere yeteneklerini geliştirmek ve bunları kullanma şansını vermek anlamına gelmektedir. UNDP' e göre insani gelişimin ana unsurları; uzun ve sağlıklı yaşamak, bilgili olmak ve iyi bir yaşam standardı için gerekli kaynaklara erişmektir.

Kapasite yaklaşımının, refah ve kalkınma ekonomisindeki mevcut teorik çerçeveye eleştirel bağlamda önemli katkılar sağladığı bir gerçektir. Sen özellikle, sosyal refah analizi kapsamında yoksulluk analizini yaparken, gelir unsurunun ötesine geçerek yoksulluğun özellikle kapasite yetersizliği olarak görülmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde refah olgusu, bireylerin arzu ettikleri hayatı yaşama özgürlüğü olarak ortaya çıkan bir kavram olmaktadır. Yani bireyin kapasitesinin değer verdiği hayatı yaşamaya yeterli olduğu noktada insani gelişme sağlanmakta ve birey gerçek anlamda refaha ulaşmaktadır. Kapasite yaklaşımında insan yaşamının kalitesini açık bir şekilde ifade eden bulgulara ağırlık verilmekte ve refahın ya da yoksunluğun göstergesi olarak parasal değerler değil daha soyut nitelikli ölçütler kullanılmaktadır. Maddi kaynaklar sadece elde edilen refahı arttırmaya yönelik araçlar olmaktadır. Ancak bu kaynaklar kapasite sonuçlarının doğruluğu ve güvenilirliği konusunda tek başına yeterli görülmemektedir (Kabaş, 2006: 80).

Geleneksel olarak yoksulluk, bireylerin belirli bir gelir düzeyinin sınır olarak gösterilmesiyle bu sınırın altında kalmaları durumunda ifade edilen bir kavram iken, Sen'e göre bu ölçümleme iki tür sorunu da beraberinde getirmektedir. Birincisi, yoksulluğun yeterince düşük olan gelir düzeyinden mi kaynaklandığı; ikincisi yoksulluk yetersiz bir gelir düzeyinden kaynaklanıyor ise, bir toplumun toplam yoksulluk oranı da kişi başına ölçülen yoksulluk endekslerinin iyi bir şekilde karakterize edilmemesinin bir sonucu olabileceğine bağlanmasıdır. Bireylerin piyasa ekonomisinde sahip olduğu fırsatlar onların gerçek gelir düzeyleri ile önemli ölçüde sınırlandırılmaktadır. Bununla birlikte bireylerin, gelirin dönüştürülmesi sürecinde asgari kabul edilebilir bir yaşam sürme yeteneğine sahip olmaları çeşitli varyanslara yol açmaktadır (Sen, 1999: 360):

- (1) Kişisel zellikler (rneğin hastalığa yatkınlık gibi)
- (2) evresel farklılıklar (rneğin dağlık ve eğimli bir bölgede yaşamak gibi)
- (3) Sosyal farklılıklar (rneğin suç vb. epidemiyolojik vektörler)
- (4) Belirli toplumlarda geleneksel tüketim modellerine ilişkin göreceli yoksulluk farklıları (rneğin zengin bir toplumda nispeten yoksullaşmak)

Philipp yoksulluğun ölçülmesinde yaşanan bu gibi sorunlara çözüm olarak, yoksulluk sınırının altında kalan nüfusun oranını belirlemek amacıyla, yoksulluk açığı şeklinde tanımlanan bir ölçüt kullanmıştır. Bu ölçüt ülkede yoksulluk sınırı altında yaşayan insanların en azından bu sınıra ulaşması noktasında belirlenen bir gelir düzeyi oranıdır. Bu gelir seviyesinde ve bu seviyenin altında yaşayan kesimlerin, gerçek gelir düzeyleri arasındaki farkların toplamı da yoksulluk açığını vermektedir. Bu kavramdan hareketle “Yoksulluk Açığı Endeksi” (YAE) bulunmuştur. Bu endeks değeri belirlenen yoksulluk sınırı altında yaşayanların da kendi içerisinde sınıflandırılmasına katkıda bulunmuştur. YAE değeri, gerçek yoksullarla belirlenen yoksulluk sınırı arasındaki farkı yani açığı matematiksel olarak (örneğin %) ifade etmeye olanak sağlamaktadır. Bu endeksin dışında yoksullukla ilgili olarak farklı endeksler de geliştirilmiş ve yoksulluk ölçümlerinde kullanılmıştır (Philipp, 1999: 1-8’den Akt: Uzun, 2003: 157).

UNDP tarafından yoksulluğun ölçülmesinde “Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi” (ÇBYE) kullanılmaktadır. ÇBYE sağlık, eğitim ve yaşam standardı konularında hane ve bireysel düzeyde çoklu yoksunlukları tanımlamaktadır. Hanehalkı araştırmalarından elde edilen mikro verileri kullanır ve Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksinin aksine genel endeks değerini oluşturmak için gereken tüm göstergeler kullanır. Bu veriler daha sonra ulusal yoksulluk ölçütüne dâhil edilir. Belirli bir hanedeki her birey, hane halkının yaşadığı yoksunluğun derecesine göre yoksul ya da yoksul değil şeklinde sınıflandırılır. ÇBYE yoksunluğun hem etkisini hem de derecesini ölçmektedir. Bu endeks değeri, yoksulluk içinde yaşayan insanların kapsamlı tespitini yapmak amacıyla kullanılabileceği gibi hem ülkeler hem de bölgeler arasında pek çok açıdan toplumun özelliklerini yansıtmaya ve bu konuda karşılaştırmalar yapmaya imkân vermektedir (UNDP, 2010: 221).

2.2. İnsani Gelişimin Ölçülmesi

Kalkınma kavramı uzun yıllar boyunca ekonomik gelişme kavramı ile neredeyse bir tutulmuştur. 1950’li yıllardan 1970’lere kadar, kalkınma kavramı, milli gelir artışıyla ölçülürken, temel hedef sanayileşme merkezli bir ekonomik büyüme olmuştur. Ülkenin Gayri Safi Milli Hasılası (GSMH), kişi başına milli geliri ile birlikte diğer ekonomik göstergeleri ne düzeyde kalkındığının en temel verileri olarak görülmekteydi. Bu açıdan

kişi başına GSMH, bir ülkenin ekonomik performansını ve kalkınmasını en doğru şekilde yansıtmaması bakımından ekonomik analizlerde ve ülkelerarası karşılaştırmalarda uzunca bir dönem çok tercih edilen ve kullanılan bir gösterge olmuştur. Günümüzde hala pek çok ekonomik araştırma ve ölçümlerler milli gelire dayalı olarak yapılsa da 1990 yılı sonrasındaki süreçte kalkınmanın merkezi parasal olmayan faktörlere doğru kaymıştır. Bu tarihlerde literatürde yer almaya başlayan insani gelişme kavramıyla bireysel yeteneklerin öneminin bilinmesi toplumsal refahın açıklanmasında parasal faktörlerin ve gelir hesaplamalarının ötesine geçildiğinin açık bir kanıtı olmuştur (Gürses, 2009: 340).

Tablo 10: Refahın Anlam ve Ölçümünün Evrimi (1950’den 2000’li Yıllara)

Dönem	Refahın Anlamı	Refahın Ölçümü
1950’ler	Ekonomik Refah	GSYİH büyümesi
1960’lar	Ekonomik refah	Kişi başına GSYİH büyümesi
1970’ler	Temel ihtiyaçlar	Kişi başına GSYİH büyümesi ve temel mallar
1980’ler	Ekonomik Refah olamayan	Kişi başına GSYİH (parasal faktörlerin artışı)
1990’lar	İnsani gelişme/yetenekler	İnsani gelişme ve sürdürülebilirlik
2000’ler	Evrensel haklar, geçim kaynakları, Özgürlükler	Bin Yıl kalkınma Hedefleri ve yeni alanlar

Kaynak: Sumner, 2004: 3.

Tablo 10’da yıllar itibariyle refahın anlam ve ölçümlenmesine dair tanımlamalara yer verilmiştir. Buna göre 1950’ler dünya genelinde ekonomik büyümenin hâkim olduğu bir dönem olmuştur ve bu yıllarda ortaya çıkan yeni bağımsız uluslar 'gelişimi' sanayileşme ve eski sömürgelerle yetinme olarak görmüşlerdir. “Yüksek kalkınma teorisi” nin söz konusu olduğu bu yıllarda yeni bağımsızlık kazanmış ülkelerin “kısa yoldan” kalkınma arayışları kalkınma ekonomisinin ayrıca bir alt disiplini oluşturmuştur. Bununla birlikte 1960’larda “refah” unsuru daha büyük önem kazanmaya başlamıştır. Ekonomik kurtuluşun pek çok ülke tarafından ithal ikameci bir yönelimle gerçekleşeceği savunulmuştur. Bu yıllarda kalkınma, bireylerin kendi yerel yaşam standartlarını yükseltmesi olarak görülmüştür. Pek çok ülke, kalkınma göstergesinin yalnızca GSYİH’ nin büyümesi değil kişi başına GSYİH’ nin büyümesi olduğunu kabul etmiştir. 1970’lere gelindiğinde gelişmekte olan ülkelerin çoğunda sağlık ve eğitim ile ilgili yeni verilerin dikkat çekmeye başlamasıyla gelişimin boyutları da değişmiştir. Göstergelerdeki iyileşmeler temel ihtiyaçlar ve temel mallara olan

eğilimi de arttırmıştır. 1980’lerin başında “parasal olmayan yoksulluk” ve “ifade refahının” dünya kalkınma raporunda yer almasıyla beraber refahın gelirin ötesinde pek çok unsuru kapsadığı (sağlık, beslenme, eğitim gibi) anlaşılmıştır. 1990 yılında Amartya Sen’in çalışmalarıyla yeni bir “insani gelişme” paradigması doğmuştur. UNDP’nin raporlarında yer alan İGE önderliğindeki pek çok bileşik göstergelerle sosyal kalkınma “çevreden çekirdeğe doğru” yeniden tanımlanmıştır. 2000 yılına gelindiğinde Sen ve UNDP’nin birlikte tanımladıkları refah olgusu tamamen insan seçimlerinin genişletilmesi süreci olarak görülmüştür. Bu süreçte bireye sağlanacak fırsatların ve bireyin yeteneklerinin “arzunun yerine getirilmesi” için bir amaç, gelirin ise fiziksel bir araç olduğu sonucuna varılmıştır (Sumner, 2004: 4).

Tablo 11: Bazı İktisatçılara Göre İnsani Gelişimin Koşulları

	Rawls (1972)	Finnis, Grisez, (1987)	Doyal, (1993)	Gough	Nussbaum (2000)	Narayan- Parker (2000)	Camfield (2005+)
Kavram Tanımı →	Birincil mallar	Temel insani değerler	Temel ve orta düzey ihtiyaçlar		Merkezi insan işlevsel yetenekler	Refahın boyutları	Yaşam kalitesi
Bedensel sağlık-refah →		Canlılık ve emniyet	Fiziksel sağlık. Beslenme: yiyecek ve su, sağlık hizmeti, doğum kontrolü, güvenilir çevre. Ekonomik güvenlik		Bedensel sağlık ve bedensel bütünlük	Bedensel refah, sağlık hizmetlerine erişim, fiziksel çevre	
Maddi refah →	Gelir ve zenginlik		Temel eğitim			Maddi refah, varlıklar	Yiyecek, barınak
Zihinsel gelişim →		Bilgi, pratik uygunluk			Duygular, düşünceler, hayal gücü		Eğitim
İş/meslek →	Meslek özgürlüğü	Meslekte ustalık ve performans	İş			İş	
Güvenlik →			Fiziksel güvenlik			Sivil barış, Güvenilir fiziki çevre, ileri yaşlarda güvenlik, Sosyal refah, Aile, toplumsal ilişkiler	
Sosyal ilişkiler →	Öz saygının sosyal temelleri	Dostluk	Birincil derecede önemli ilişkiler		Bağlılık Öz saygıya ilişkin sosyal temeller		Aile
Manevi refah →		Kendini entegre edebilme, gerçekliğin kaynağı ile uyum					Din
Güçlendirme ve siyasi özgürlük →		Temel haklar, özgürlükler, fırsatlar, ayrıcalıklar,			Kurum özerkliği, sivil ve siyasi haklar, siyasi katılım	Çevreyi kontrol edebilme	Seçim özgürlüğü

Kaynak: Babu, 2012: 7.

Streeten'a göre uygulamada insani gelişimin ölçülmesinde kesin bir ölçüt mevcut değildir. Ölçümleme parasal gelirlere bağlı olarak yapılabilirdiği (satın alma gücü paritesi) gibi parasal olmayan değerleri de kapsayabilir. Burada önemli olan nokta, bireysel refahın iyi değerlendirilebilmesidir (Streeten, 1994: 234).

İnsani gelişimin değerlendirilmesi için ölçme araçlarının oluşturulması, insani gelişimin alternatif bir değerler dizisi olarak tanıtılması ve politika yapıcıların dikkatini ilerlemenin gerçek bir ölçüsü olan insan refahına çekmesi bakımından oldukça önemli bir husus olmaktadır (Fukuda-Parr, 2003: 305).

2.2.1. İnsani Gelişme Endeksi (IGE)

Temel fikri Amartya Sen'in "yapabilirlik" yaklaşımı olan insani gelişme kavramından hareketle geliştirilmiş olan İGE, 1990 yılı raporunda ilk kez hesaplanarak insani gelişme literatürüne girmiştir. Sonraki yıllarda yayımlanan bütün raporlarda çeşitli ülkelerin insani gelişimlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmek ve aynı zamanda toplumun yaşam kalitesini ortaya koymak ve standartlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir (Gürses, 2009: 340).

Ekonomik gelişme daha önce değinildiği gibi bir ülkenin sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel alt yapısında meydana gelen her türlü ilerleme olarak görülmektedir. Sosyo-ekonomik gelişme ise; ülkenin ekonomik büyümesiyle birlikte, hem yapısal hem de insani değerlerdeki gelişmeyi kapsamaktadır. Sosyal ve ekonomik gelişmenin seviyesini belirlerken analizlerde çok ve çeşitli değişkenler kullanılmakla beraber, bu değişkenlerin ölçülmesi kimi zaman güçleşmekte ve büyük oranda veri sıkıntısı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda sosyal ve ekonomik gelişim düzeyinin çok boyutlu olarak belirlenmesi amacına hizmet eden İGE göstergesi. Bu endeksin bileşenlerini oluşturan verilerin kolay elde edilebilir olması bileşik birçok endeksin daha oluşturulmasına ve ülkenin sosyo-ekonomik yapısı hakkında daha farklı ve daha geniş alanlarda bilgi sağlamasına neden olmuştur (Şeker, 2011: 28).

İGE, insanların ve yeteneklerinin, yalnızca bir ekonomik büyüme yaratmak değil, bir ülkenin gelişimini değerlendirmek için nihai kriterler olması gerektiğini vurgulamak üzere oluşturulmuştur. İGE, ulusal politika seçimlerinde, kişi başı GSMH'nin aynı seviyede olan iki ülkenin farklı insani gelişim sonuçlarına nasıl ulaşabileceğini

sorgulamak için de kullanılabilir. Bu zıtlıklar hükümetin politika öncelikleriyle ilgili faaliyetlerini tetikleyebilir (UNDP, 2014: 1).

Ülkeleri insani gelişimlerine göre sınıflandırmada potansiyel bir ölçüm tekniği olan İGE, ulusal gelirin yüksekliğiyle kalkınmışlık düzeyi arasında aslında tam doğrusal bir ilişkinin var olmadığını savunur. Bireylerin refah düzeyini etkilemede gelirin oldukça önemli bir rolü olsa da insani gelişim noktasında bu rolü yetersiz kalmaktadır (Kapar, 2009: 19).

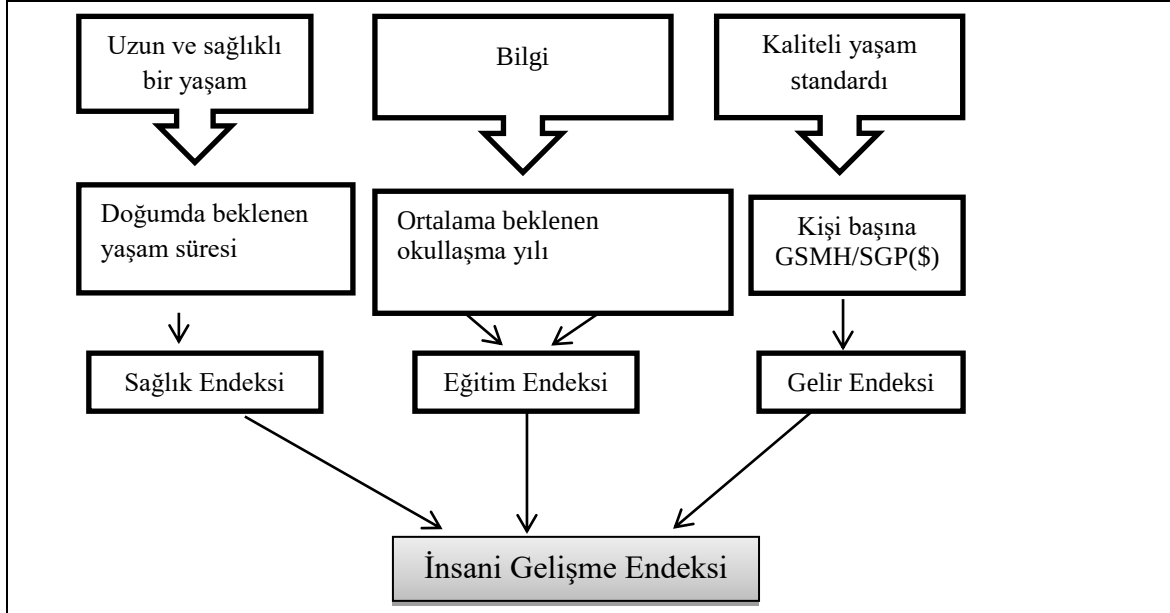
İGE, kişi başına ulusal gelir ve ekonomik büyüme oranı gibi geleneksel ekonomik kalkınma önlemlerine alternatif olarak oluşturulmuştur. Gelir insanların seçimlerini genişletme potansiyeline sahip olsa da, belirli bir ülkenin veya bölgenin insani kalkınma başarılarının yetersiz bir rehberidir. Birçok durumda, daha yüksek ortalama gelir elde eden ülkelerde yüksek sağlık ve eğitim başarıları ve buna bağlı İGE daha yüksek düzeylerde gerçekleşmesine rağmen, gelir ve insan refahı arasındaki kesin bir bağıntı söz konusu değildir. Çünkü bazı ülkelerde yüksek seviyelerdeki kişi başına gelire karşın diğer insani gelişme göstergelerinin düşüklüğü, durumu açıkça ifade etmektedir (UNDP, 2015: 4).

UNDP tarafından insani gelişimin ölçülmesi yapılırken, ölçülebilirliği nispeten daha kolay olan veriler tercih edilmektedir. Bunlar gelir, eğitim ve sağlık hizmetleri, işgücü istihdamı, toplumsal cinsiyet farklılıkları, bireylerin resmi karar alma sürecine katılımları, çevresel faktörler, temiz suya erişim olanağı, konutların yapısı ve ısınmada kullanılan yakıtın türü gibi değişkenlerdir. Yalnızca gelire dayalı ölçümlerin aksine İGE, ülkeler arası karşılaştırma yaparken göz önüne aldığı bu değişkenlerden; sağlık yani yaşam süresi doğuştan yaşam beklentisi ile ölçülürken; eğitim düzeyi yetişkin bireylerin okur-yazarlık ve ilk- orta ve yükseköğretimden oluşan okullaşma oranları ile ölçülmektedir. Gelir düzeyi ise iyi ve kaliteli bir yaşam standardı sağlayacak olan kişi başına gelir ile ölçülmektedir. Dolayısıyla bir ülkenin gelişim konusunda diğer ülkelerle rekabet edebilirliğini gösteren İGE, o ülkedeki insani gelişimin temel üç önemli boyutuna dikkat çekerek, kalkınmışlık düzeyini sadece gelir eksenli değil diğer insani değerleri de göz önüne alarak açıklamaya çalışmaktadır (Gürses, 2009: 343).

İGE hesaplamalarında, eğitim, sağlık ve gelir değişkenleri gelişimin her aşamasında yer almak durumunda olan üç önemli bileşendir. Bu değişkenler, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgiye erişim ve iyi bir yaşam standardı sürmeyi sağlayacak olan

gelir gibi temel değişkenlerdir. Bu üç ana hedefin gerçekleşme derecesini ve boyutunu ölçümlemek için kullanılan parametreler ise, doğumda beklenen yaşam süresi, yetişkinlerde okur-yazarlık oranı ile ortalama ve brüt okullaşma oranları ve satın alma gücü paritesine göre- ki bu ölçü birimi ABD Doları (\$) olarak kabul edilmiştir- Gayri Safi Milli Hâsıladır (Şeker, 2011: 2).²

Bu göstergeler ışığında yapılan İGE tahminleri, hem ülke içindeki farklı bölgelerin ve etnik grupların ayrışmasını sağlamış hem de temel insan kapasiteleri (özellikle İGE'ye dâhil olan) üzerinde yoğunlaşmıştır. Bir ülkenin İGE sıralamasının GSYİH rasyosuyla karşılaştırmasında İGE'nin insani gelişimde nispeten daha kritik bir öneme sahip olduğu ortaya çıkmıştır (Fukuda-Parr, 2003: 305).

Şekil 10: İnsani Gelişim Endeksinin Unsurları

Kaynak: UNDP, 2002: 252.

Şekilde üç boyut ve dört gösterge vardır. Endeksin sağlık boyutu doğumda ortalama ömür ile ölçülür. İGE'nin eğitim bileşeni, 25 yaş ve üstündeki yetişkinlerin okullaşma süreleri ve okula devam eden yaştaki çocuklar için beklenen okullaşma

² 2010 yılı raporunda gelir ve eğitimi ölçmek için kullanılan ölçütler farklılaşmıştır. Gelir daha önce satın alma gücü paritesine (SGP) göre uyarlanmış kişi başı GSYİH (\$) iken, 2010 yılı ve sonraki yıllarda Kişi başına Gayri Safi Milli Gelir (GSMG) (SGP, \$) olarak hesaplanmaya başlamıştır.

yıllarının ortalaması ile ölçülür.³ Bireylerin yaşam standardı da GSMH ile ölçülmektedir.

2.2.2. İnsani Gelişme Endeksinin Hesaplanması

İGE hesaplaması ilk olarak 1990 yılında yapılmış ve o tarihten 2010 yılına kadar geçen sürede hesaplamada kullanılan göstergeler değişmemiştir. 2010 yılında ise sadece hesaplama yönteminde bazı değişiklikler yapılmıştır. Endeks değerinin hesaplanmasındaki formül farklılaşmasından dolayı, ülke verilerinin zaman bazında (yıllar itibariyle) değerlendirilmesi ve karşılaştırma imkânı zorlaştığından en son belirlenmiş olan formül kullanılmak suretiyle önceki yılların verileri beşer yıllık aralıklarla hesaplama dâhil edilmiştir. Hesaplama yönteminde yapılan bu değişiklikler sonucunda, ülkelerin bir önceki yıl sıralamasında yani endeks puanlarında farklılıklar söz konusu olabilmektedir (Şeker, 2011: 4).

Ülkelerin gelişim aşamalarında gidilen bu değişiklikler İGE' nin farklı yıllarda gösterdiği performansın insani gelişim düzeylerine etkisinin doğru değerlendirilmesi ve yorumlanması açısından önem arz etmektedir. Çünkü yapılan değişiklikler sonucunda ülkelerin bir önceki yıla ait sıralamasında ve endeks değerlerinde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle İGE'ye yönelik olarak değişim sürecinin açıklanması ve karşılaştırmalarda dikkate alınması faydalı olacaktır (Tüylüoğlu ve Karalı, 2005: 60).

1990 yılında ilk kez yayımlanan İnsani Gelişme Raporunda (İGR), sağlık göstergesi olarak doğuştan yaşam süresi beklentisi; eğitimin göstergesi olarak yetişkinlerde okuryazarlık oranı ile brüt okullaşma oranı ve gelirin göstergesi olarak kişi başına GSMH verileri göz önüne alınmıştır. Bu göstergelerin, sıfır (0) değeri ile bir (1) değeri arasında değişen parametrelere dönüştürebilmesi için; her gösterge oranının minimum ve maksimum değerleri belirlenmektedir. Belirlenen değerler her bir ülkenin sıralamasında esas alınacak değerler olarak cari yılın İGE hesaplamasında kullanılmaktadır. 1995 ile 2009 yılları arasındaki insani gelişme düzeyinin, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili ve donanımlı olmak ve kaliteli bir yaşam standardı şeklinde belirlenen boyutlarını ölçmek amacıyla; doğumda beklenen yaşam süresi, yetişkinlerde okuryazarlık ve brüt okullaşma oranları ve satın alma gücü paritesine uyarlanmış gelir

³ 2010 yılında değiştirilen İGE metodolojisinde eğitim endeksi hesaplamasında yetişkin okur-yazarlığı (%) ve toplam brüt kayıt oranı (%), sırasıyla ortalama eğitim yılları ve okul öncesi eğitim yıllarına göre değiştirilmiştir.

değişkenleri kullanılmıştır. 2010 yılı raporunda ise bu üç boyut değişmemekle birlikte, bunlardan gelir ve eğitim için kullanılan ölçütlerde kısmi değişiklikler yapılmıştır (Şeker, 2011: 4). Ülke karşılaştırmalarında doğru değerlendirmelerin yapılması amacıyla İGE, uluslararası birçok kurumun verileri baz alınarak hazırlanmaktadır. 2014 yılı İnsani Gelişme Raporu (İGR), 1980 yılından 2013 yılına kadar hesaplanmış olan bütün İGE'lerin yeniden hesaplanmış hâllerini kapsamaktadır. Genel endeks değerinin hesaplanmasında kullanılan temel veriler, önceki dipnotta belirtildiği üzere 2010 yılı itibariyle yapılan birtakım değişiklikler sonucunda en güncel halini almıştır.

Tablo 12: 2010 Yılı İtibariyle İnsani Gelişme Endeksi'nin Hesaplanmasında Kullanılan Maksimum ve Minimum Değerler

Boyut	Maksimum (Gözlenen)	Minimum
Ortalama Yaşam Süresi (Yıl)	83,2 (Japonya, 2010)	20
Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	13,2 (ABD, 2000)	0
Kişi Başına Gelir (\$)	108,211 (Birleşik Arap Emirlikleri)	163 (Zimbabve, 2008)

Kaynak: UNDP, 2010: 216.

İGE hesaplamadan önce, ilk adım "ömür beklentisi endeksi", "eğitim endeksi" ve "gayri safi milli gelir endeksi" alt başlıklarını hesaplamaktır. Göstergeleri 0 ile 1 arasındaki endekslere dönüştürmek için minimum ve maksimum değerler (kale direkleri) belirlenmelidir. Toplama için geometrik ortalama kullanıldığından, maksimum değer herhangi iki ülke arasındaki göreceli karşılaştırmayı (yüzdelik terimiyle) veya zaman periyodunu etkilemez. Maksimum değerler, zaman serilerinde gözlenen en yüksek değerlerdir (1980-2010). Minimum değerler, geçimlik değerler olarak düşünülebilir. Minimum değerler, yaşam beklentisi için 20 yıl, her iki eğitim değişkeninde de 0, kişi başına düşen gayrisafi milli gelir (GSMH) için 163 dolar olarak belirlenmiştir (Taban, 2013: 12).

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) insani gelişimin özet bir ölçüsüdür ve bir ülkedeki insani gelişimin üç temel boyutundaki başarılarını ölçmektedir; uzun ve sağlıklı bir yaşamın ölçüsü olarak doğumda beklenen yaşam süresi, yetişkin okuryazarlığı olarak ölçülen bilgiye erişim ve gelirle ölçülen iyi bir yaşam standardıdır. İGE,

normalleştirilmiş (üç boyutlu) endekslerin geometrik ortalamasıdır (UNDP, 2010: 216). İGE'nin hesaplanması sağlık (s), eğitim (e) ve gelir (g) ile temsil edilen iyi bir yaşam standardı elde etme becerisi olmak üzere üç boyut içerir. Bu üç boyuttaki her ülkenin performansları, $0 \leq s, e, g \leq 1$ olacak şekilde normalleştirilir ve sonra bileşik İGE değerini elde etmek için toplanır. İGE, $(s + e + g) / 3$ elde etmek için 2010 yılından önce, üç boyutlu doğrusal ortalamanın bir toplama yöntemi olarak kullanıldı; 2010 yılında, bu toplama yöntemi geometrik ortalama, $(s \times e \times g)^{1/3}$ olarak değiştirildi (Mishra ve Nathan, 2013: 2).

Burada ilk adım her boyut için alt öğeler oluşturmaktır. Minimum ve maksimum değerlerin ayarlanmasıyla göstergeler 0 ile 1 arasında değerler alır. Geometrik ortalama toplama için kullanıldığından, maksimum değer herhangi iki ülke ya da zaman periyodu arasındaki göreceli karşılaştırmayı (yüzde terimiyle) etkilemez. Maksimum değerler, zaman serilerindeki ülkelerdeki göstergelerin gerçek gözlemlenen maksimum değerlerine, yani 1980-2010 yıllarına ayarlanır. Minimum değerler karşılaştırmaları etkiler, dolayısıyla geçimlik değerler veya "doğal" sıfırlar olarak uygun şekilde düşünülmüş değerler kullanılır. Dolayısıyla İlerleme, bir toplumun zamanla hayatta kalması gereken minimum seviyelere karşı ölçülmüştür. Tablo 11'de belirtildiği gibi minimum değerler, yaşam beklentisi için 20 yıl, her iki eğitim değişkeninde de 0, kişi başına düşen gayrisafi milli gelir (GNI) için 163 \$ olarak belirlenmiştir. Minimum ve maksimum değerleri tanımlayan alt indeksler aşağıdaki gibi hesaplanır (UNDP, 2010: 216-217) :

$$\text{Boyut Endeksi} = \frac{\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}}{\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer}} \quad (\text{Denklem 1})$$

Eğitim için, denklem 1, iki alt bileşenin her birine uygulanır. Elde edilen indekslerin geometrik bir ortalaması oluşturulur ve nihayet, denklem 1 indekslerin geometrik ortalamasına yeniden uygulanır, minimum olarak 0 ve dikkate alınan zaman periyodu için elde edilen endekslerin en yüksek geometrik ortalaması kullanılır.

$$(I_{\text{Life}}^{1/3} \cdot I_{\text{Education}}^{1/3} \cdot I_{\text{Income}}^{1/3}) \quad (\text{Denklem 2})$$

Denklem 2, İGE' nin tüm boyutlarında kusurlu ikame edilebilirliği temsil ederken, boyutlar arasında mükemmel ikameye izin veren doğrusal toplama formülünün en ciddi eleştirilerinden birine değinmektedir. Bazı yedeklenebilirlik bileşenlerinin değerleriyle artan herhangi bir dizinin tanımında bulunmaktadır.

Herhangi bir parametre setine uygulanan Doğrusal Ortalama (DO) metodu, parametrelerin mükemmel şekilde ikame edilebilir olduğuna dair temel bir varsayıma dayanır. Mükemmel ikame edilebilme varsayımı, bir göstergedeki herhangi bir değerdeki diferansiyel iyileşmenin (veya artışın) başka bir göstergedeki diğer herhangi bir değerde eşit bir diferansiyel düşüş (veya azalış) ile ikame edilebileceği veya etkisiz hale getirilebileceği anlamına gelmektedir. İGE hesaplamasında doğrusal ortalama yöntemi kullanılarak, sağlık, eğitim ve gelirin mükemmel bir biçimde ikame edilebilir olduğu varsayılmıştır. Mükemmel ikame edilebilme, "sağlık düzeyi ne kadar kötü olursa olsun, daha fazla eğitim ya da ilave bir gelirle sabit bir oranda telafi edilebileceği" anlamını içermektedir. Matematiksel olarak, $\text{İGE}_{\text{DO}} = 1/3 (s + e + g)$ şeklinde ifade edilmiştir. Mükemmel bir ikame edilebilirlik imkânı veren DO toplama yöntemi, literatürde uygun olmamakla birlikte eleştirilmiştir. Pek çok kısıtın söz konusu olduğu düşünülen bu yöntemden 2010 yılı itibariyle Geometrik Ortalama (GO) metoduna geçilmiştir. Matematiksel olarak; $\text{İGE}_{\text{GO}} = (s \cdot e \cdot g)^{1/3}$ şeklinde ifade edilen GO metodu, mükemmel ikame kabiliyetine izin vermemekle birlikte, daha düşük performansa sahip olan boyuta daha fazla önem vermek yoluyla dengesiz gelişimi kapsam dışı bırakmıştır (Mishra ve Narthan, 2013: 3-6).

1994 yılından itibaren, insani gelişim parametreleri (eğitim, sağlık, refah) için belirlenmiş olan minimum ve maksimum değerler kullanılarak bazı alt endeksler oluşturulmuştur. Eğitim konusunda yetişkinlerde okuryazarlık oranı ile brüt okullaşma oranının hesaplanmasında öncelikli olarak bazı alt endeksler hesaplanmaktadır. Elde edilen sonuçların geometrik ortalaması alınmak suretiyle eğitim endeksine ulaşılmaktadır. Aynı işlemler sağlık ve refah bileşenlerine de uygulandıktan sonra, elde edilen üç endeksin geometrik ortalaması alınarak genel endeks değeri (İGE) oluşturulmaktadır. Fakat önceki yıllarda kullanılan aritmetik ortalama metoduyla İGE'nin elde edilmesinde alt endeksin düşük olması başka bir alt endeksin yüksek değeriyle dengelenebilmekteydi. 2010 yılından itibaren geometrik ortalama metoduna geçilmesiyle değişik alt endeks değerlerinin birbiri yerine ikame edilebilirlikleri yani düşük değerlerin yüksek değerle dengelenebilmesi imkânı ortadan kalkmıştır. Sıradan bir alt endeks değeri düşük olan bir ülkenin ortaya çıkacak İGE değeri, geometrik ortalama yönteminde (aritmetik ortalamaya göre), bu alt endeks değerinden daha çok etkilenmektedir (Şeker, 2011: 8).

Tablo 13: İGE Hesaplama Yönteminde Yapılan Değişiklikler

	Önceki		2010	
	Göstergeler	Dönüşüm Min. Maks.	Göstergeler	Dönüşüm Min. Maks.
Boyutlar				
Sağlık	Doğumda beklenen süresi (yıl)	25 85	Doğumda beklenen yaşam süresi (yıl)	20 83,2
Bilgi	Yetişkin okuryazarlık	0 100	Beklenen okullaşma yılı	0 20,6
	Brüt okullaşma Oranı (%)	0 100	Ortalama okullaşma yılı	0 13,2
Yaşam Standardı	Kişi başı GSYİH (SGP \$)	100 40,000	Kişi başı GSMH (SGP \$)	163 108,211
Birleştirilmiş	Aritmetik ortalama		Geometrik ortalama	

Kaynak: Şeker, 2011: 9.

2010 yılı İGE hesaplamasında kullanılan değişkenlerin, önceki yıllarda nasıl bir gelişim gösterdiği önem taşımaktadır. Eğitim endeksi hesaplamasında kullanılan ortalama okullaşma yılı değişkeninin stok bir değişken olması genel endeks değerini kısa vadede çok fazla değiştirmemektedir. Okullaşma oranı artmasına rağmen mevcut okullaşma oranının nispeten sabit kaldığı veya düştüğü ülkelerde bu değişkenin kullanılması, ülkenin İGE değerini ve dolayısıyla sıralamasını olumsuz yönden etkileyecektir. Diğer taraftan okuryazarlık oranının yüksek olduğu ülkeler yeni değişkenin ayırt edici özelliğinden dolayı daha üst sıralarda yer almaktadır.

Tablo 14'te seçilmiş ülkelerin insani gelişme endeks değerleri ve bileşenleri gösterilmektedir. Bu düzeylerde İGE değerini dört gösterge ortaya çıkarmış ve ülkeler, çok yüksek, yüksek, orta ve düşük gruplar şeklinde belirlenmiştir.

Tablo 14: Seçilmiş Ülkelerin İnsani Gelişme Endeks Değerleri ve Bileşenleri

	Sıra No	Ülkeler	İnsani Gelişme Endeksi	Doğumda yaşam beklentisi (Yıl)	Beklenen Okullaşma Oranı (Yıl)	Ortalama Okullaşma Oranı (Yıl)	Kişi Başı GSYİH (\$)
Çok Yüksek İnsani Gelişmişlik	6.	Almanya	0,916	80,9	16,5	13,1	43,919
	8.	ABD	0,915	79,1	16,5	12,9	52,947
	14.	İngiltere	0,907	80,7	16,2	13,1	39,267
	20.	Japonya	0,891	83,5	15,3	11,5	36,927
Yüksek İnsani Gelişmişlik	72.	Türkiye	0,761	75,3	14,5	7,6	18,677
	90.	Çin	0,727	75,8	13,1	7,5	12,547
Orta İnsani Gelişmişlik	137.	Kiribati	0,590	66,0	12,3	7,8	2,434
Düşük İnsani Gelişmişlik	156.	Solomon Adaları	0,506	67,9	9,2	5	1,540
	177.	Liberya	0,430	60,9	9,5	4,1	805
	187.	Orta Afrika Cumhuriyeti	0,350	50,7	7,2	4,2	581

UNDP, 2015: 208-211.

Son yıllarda kullanılan yeni göstergeler ve yeni işlevsel formlar ile İGE' deki metodolojik iyileştirmeler önemli değişikliklerle sonuçlanmaktadır. Geometrik ortalamanın benimsenmesi, daha düşük endeks değerleri üretmekte ve ülke sıralamasında daha büyük değişiklikler meydana getirmektedir. Boyutlar arasındaki eşitsiz gelişme ile geometrik ortalama, İGE saflarında sadece orta dereceli bir etkiye sahiptir. Üst sınırların gerçek maksimum değerlerde ayarlanmasının genel endeks değerleri ve sıralama üzerinde önemli bir etkisi yoktur (UNDP, 2010: 217).

İGE'nin hesaplanmasında kaynak dağılımının, göstergelere dâhil edilmemiş olması diğer temel yeteneklerin amacını yerine getirmediği sonucunu vermektedir. İGE'nin sabit bir bileşenin olması insani gelişimi ölçmede temel yaklaşımdan uzaklaşılması anlamına gelir ki bu durumda kaynak dağılımına yoğunlaşmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de, bir ülkenin kişi başı GSYİH'nın, sağlık ve eğitim konusundaki başarılarının çoğu gelişmişliğini tam anlamıyla ifade eden birer göstergesi

değildir. Bu durum özellikle ulusal kaynakların nasıl kullanıldığına bağlıdır (örneğin, kamu sağlık hizmetlerinin ve toplam gelirin bireyler ve yoksul kesim arasında dağılımı gibi) (Anand ve Sen, 2000: 86).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN KALKINMA DÜZEYİNİN İNSANİ GELİŞME GÖSTERGELERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’nin insani gelişme düzeyi daha önce belirtilen beşeri sermaye unsurları ve İnsani Gelişme Endeksi (İGE) kapsamında ele alınarak incelenmiştir. Türkiye’nin insani gelişme durumu, temel parametreler (eğitim, sağlık, yaşam standardı-gelir, teknoloji-yenilik vs.) ile analiz edilerek dünya sıralamasındaki yeri değerlendirilmiş ve seçilmiş bazı ülkelerle karşılaştırması yapılarak kalkınma düzeyinin “insani” boyutuna dikkat çekilmiştir.

1990 yılında yayımlanan ve küresel bir nitelik taşıyan İnsani Gelişme Raporundan itibaren her yıl yayımlana raporlarda düzenli olarak yer alan Türkiye’nin insani gelişim süreci, çalışmamızın hazırlandığı 2017 yılı raporu ve güncel verileri de dâhil olmak üzere yıllar itibariyle değerlendirilmiştir.

3.1. Türkiye’nin İnsani Gelişme Eğilimleri ve Eşitsizlikler

İnsani gelişme ve yoksulluk konuları, günümüzde bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de önemli sorunlardan biri olarak varlığını sürdürmektedir. Gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan Türkiye için; bir taraftan adaletsiz gelir dağılımı ve ulusal gelir bölüşümündeki sıkıntılar, diğer taraftan belirli dönemlerde karşılaşılan ekonomik darboğazlar ve uygulamada başarısız olan politikalar nedeniyle yoksulluk oranları daha da büyümekte ve bu durum acil önlemler alınması gereğini ortaya çıkarmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre; Türkiye’de özellikle 2009 yılından sonraki süreçte bireylerin % 0,48’i kadarı sadece gıda harcamalarını içeren açlık sınırının altındayken, % 18,08’i ise gıda ve gıda dışı harcamaları içeren yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır (Arpacıoğlu ve Yıldırım, 2011: 63). Burada mevcut eşitsizlikler her ne kadar gelir odaklı görünse de, aslında politik ve sosyal uygulamalar neticesinde ortaya çıkan eşitsizliklerin boyutu da hayli yüksektir. Toplumların hukuk sistemlerinde olduğu kadar, politik ve ekonomik, ahlaki ve kültürel, eğitim ve toplumsal sistemleri de eşitlik düşüncesinin benimsenmesi ve hayata geçirilmesi konusunda önemli etkiye sahiptir. Gelir dağılımından istihdama, eğitim hizmetlerinden sağlık

hizmetlerine, politik ve kültürel faaliyetlere katılmaya kadar her alanda eşitsizlik söz konusu olmaktadır (Çakır, 2002: 94).

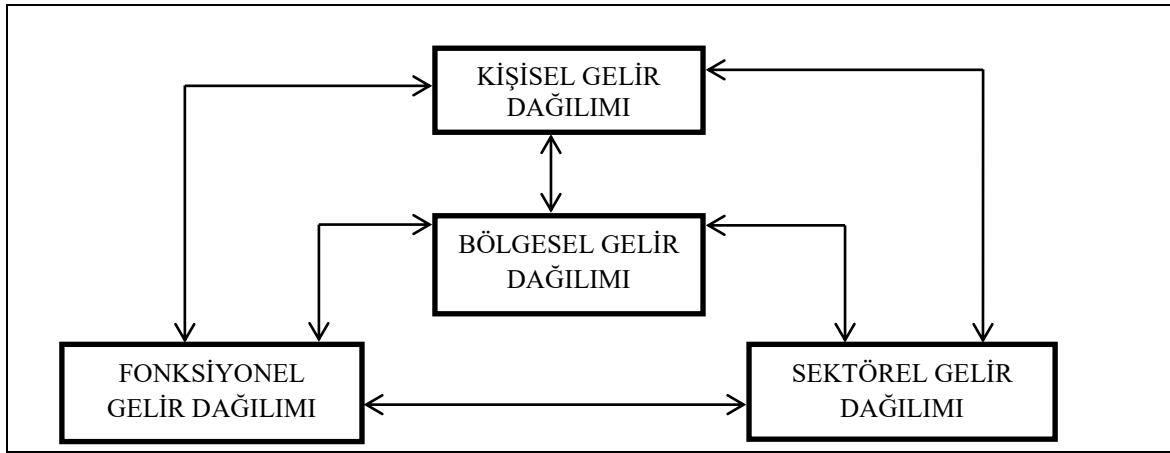
Amartya Sen, eşitliğin neden önemli olduğunu ve eşitlik konusundaki düşüncelerini “Eşitlik, modern yurttaşlığın en popüler ve ilham verici vaatlerinden biridir” sözleriyle ifade etmiştir. Sosyal politikada, vatandaşlık statüsü, özellikle yeniden paylaşımcı ve dönüştürücü sosyal politikalar yoluyla toplumsal eşitsizliklere karşı hareket etme potansiyeli konusunda pek çok araştırma yapılmıştır. Daha yakın zamanlarda, eşitsizliklerin ekonomik ve insani kalkınmanın teşviki olarak gösterildiği bir dönemden sonra, farklı eşitsizlik boyutları bir kez daha küresel ve yerel politika tartışmalarının odağında yer almıştır. Eşitsizlik önlemleri kapsamında Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi ve Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi’nin insani gelişme literatürüne dâhil edilmesi kalkınma paradigmasının bu yönde attığı en önemli adımlardan biri olmuştur (UNDP, 2016: 1).

3.1.1. Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Gelir Yoksulluğu

Bir ülkede gelir dağılımı denildiğinde öncelikle akla gelen, ekonomide üretim sürecinde belirli bir dönemde elde edilen gelirin o ekonomideki baskın karar birimleri tarafından ne düzeyde dağıtıldığıdır. Ülkeler arasında gelir dağılımları genel olarak farklılık gösterse de, uygulamada eşit ve adaletli bir gelir dağılımının gerçekleşmediği görülmektedir. Gelir dağılımı ilk bakışta ekonomik bir olgu gibi görünse de, ülkenin nüfus artışından ve nüfusun dağılımından, toplumun sosyal ve kültürel yapısından ve nihayet toplumdaki eşitlik ve adalet kavramlarından önemli derecede etkilenmektedir. Türkiye’de de kalkınma aşamasında toplam refahın artışı ve ortaya çıkan gelirin toplumun bütün kesimleri arasında bölüşümü, sosyal adaletin gerçekleşmesi ve toplumsal barışın sağlanması açısından önem arz etmektedir. Bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de gelir dağılımından nispeten daha düşük pay alan toplumsal kesimin çoğunlukta olması, bu kesimlerin sosyal devlet anlayışının temel hizmetleri olan eğitim, sağlık ve beslenmeden daha az faydalanmalarına neden olmaktadır. Bunun sonucunda gelişme sürecinde ihtiyaç duyulan insan kaynaklarında yani beşeri sermayede de gelişme sağlanamamaktadır (Karaman ve Özçalık, 2007: 26).

Türkiye’nin gelir dağılımına ve gelir yoksulluğuna değinmeden önce, üretim sonrası yaratılan toplam gelirin dağılımına ilişkin “dağılım türlerinin” bilinmesinde

yarar vardır. Bunlardan **fonksiyonel gelir dağılımı**; elde edilen gelirin üretime katılan faktörler (emek, sermaye, doğal kaynak, teşebbüs) arasında ne oranlarda pay edildiğini göstermekte ve milli gelirin toplumsal gruplar arasındaki dağılımını en açık şekilde ortaya koymaktadır. İkincisi **kişisel gelir dağılımı** türüdür ki burada toplam gelirin toplumu oluşturan bireyler ve hane halkları arasında ne şekilde dağıtıldığı açıklanmaktadır. Bireylerin sadece iş kazançlarını değil genel olarak sahip oldukları bütün gelir unsurlarını kapsamaktadır. **Sektörel gelir dağılımı** türü; ekonomideki sektörlerin (tarım, sanayi ve hizmetler) milli gelirden aldıkları payları ve bu sektörlerin uzun vadede gösterdikleri değişimi, ilerlemeyi ya da gerilemeyi ifade etmektedir. Dördüncü gelir dağılımı türü olan **bölgesel (coğrafi) gelir dağılımı** ise, ulusal gelirin ülke içerisindeki coğrafi bölgeler arasındaki dağılımını açıklamaktadır (Uysal, 2007: 250-251). Gelir dağılımının türleri ve aralarındaki ilişki Şekil 12’de gösterildiği gibidir.

Şekil 11: Gelir Dağılım Türleri Arasındaki İlişki

Kaynak: Uysal, 2007: 255.

İkinci Dünya Savaşından sonra toparlanmaya çalışan ülkeler gelir dağılımı konusunda ciddi düzenlemeler yaparak eşitliği yakalama yolunda önemli adımlar atmıştır. Özellikle 1970’li yıllardan önce, birçok ülkenin Gini Katsayısı⁴ sıfıra yaklaşmaktayken, oluşan yeni kapitalist ekonomi anlayışı ile birlikte yaşanan petrol krizleri bu ülkelerde siyasi ve ekonomik dengesizlikleri beraberinde getirmiş ve tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de gelir dağılımı eşitsizlikleri artmaya başlamıştır. Özellikle ülke tarihine 24 Ocak kararları olarak geçen ekonomik yapılanmayla ithal

⁴ Literatürde gelir dağılımı eşitsizliğini ölçmek için pek çok yöntem mevcut olsa da bunlardan en çok kullanılanı Gini katsayısıdır. Gini Endeksi de denilen bu yöntem, bir ekonomideki bireyler ya da hane halkları arasında gelir dağılımının ne ölçüde eşitlikten saptığını ifade eden bir katsayıdır. Eşitliği gösteren 0 rakamı ile tam eşitsizliği gösteren 1 rakamı arasında değerler almaktadır.

ikameci ekonomi anlayışından çoğunlukla ithalata dayalı bir ekonomi anlayışına geçilmiş ve bunun sonucunda dünya pazarıyla bütünleşme düşüncesi yazık ki gelir eşitliği aleyhine sonuçlar doğurmuştur (Danışoğlu, 2004: 160).

OECD'nin gelir dağılımıyla ilgili hazırladığı raporda, gelir dağılımı adaletsizliği sıralamasında Şili ilk sırayı alırken bu ülkeyi Meksika, Türkiye, ABD ve İsrail izlemiştir. Gelir dağılımında adaletsizliğin en az olduğu bölge Kuzey Avrupa iken, gelir eşitliğinin en iyi durumda olduğu ülkeler arasında ise Danimarka ilk sırayı alırken, bu ülkeyi Slovenya, Slovakya ve Norveç takip etmiştir. Türkiye, yüzde 28,5'lik yoksulluk oranıyla 34 OECD ülkesinin de gerisinde kalmıştır. Türkiye'de en yoksul kesimin yüzde 10'un milli gelirden aldığı pay sadece yüzde 2,1 oranındadır. En zengin yüzde 10'un gelirden aldığı pay ise yüzde 31,7 olmuştur. Aslında son yıllarda ortaya konan gelir dağılımı raporlarının en çarpıcı ortak yanı, her yıl ortaya çıkan rakamların, dünyanın her geçen yıl daha adaletsiz bir gelir dağılımı sistemine girdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye de, gelir uçurumunun en şiddetli hissedildiği gelişmekte olan ülkelerin başında gelmektedir (OECD, 2015).

Tablo 15: Türkiye ve Bazı OECD Ülkelerinin Gini Katsayısı ve Gelir Yoksulluğu Oranları (%)

Ülkeler	Gini Katsayısı	Nispi Gelir Yoksulluğu	En Yüksek	%20/En Düşük	%20
Oranı					
ABD	0,394	17,5		8,7	
Türkiye	0,393	17,2		7,6	
İsrail	0,365	18,6		7,4	
İngiltere	0,358	10,4		6	
Yunanistan	0,343	15,1		6,3	
Japonya	0,330	16,1		6,1	
Almanya	0,292	9,1		4,4	

Kaynak: OECD (Online Database), 2014.

Türkiye'de yoksulluğun ölçülmesine yönelik çalışmalar birçok ülkede olduğu gibi özellikle gelir veya harcama bazlı olarak yapılmakta ve yoksulluk oranlarını hesaplama çalışmaları Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) eliyle yürütülmektedir. Yapılan bu çalışmaların en temel veri kaynağını ise hanehalklarının gelir ve harcama bilgilerinin yer aldığı hanehalkı gelir ve tüketim harcamaları oluşturmaktadır (Doğan, 2014: 30). Hanehalkı kullanılabilir geliri; hanehalkı büyüklüğü ve kompozisyonu

dikkate alınarak hesaplanan eşdeğer hanehalkı büyüklüğüne bölünmesi ile elde edilmektedir. Ülkemizde en yüksek gelire sahip yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, %46,5; en düşük gelire sahip yüzde yirmilik grubun aldığı pay ise %6,1 olmuştur. Buna göre; toplumun en zengin %20'sinin gelirinin en yoksul %20'sinin gelirine oranı 2014 yılında 7,4 iken, 2015 yılında 7,6' ya yükselmiştir.

Tablo 16: Türkiye’de Gelir Gruplarının Toplam Gelirden Aldığı Pay Oranları

Yüzde 20'lik fert grupları	2014	2015
Toplam	100,0	100,0
İlk %20 (En düşük)	6,2	6,1
İkinci %20	10,9	10,7
Üçüncü %20	15,3	15,2
Dördüncü %20	21,7	21,5
Son %20 (En yüksek)	45,9	46,5
P80/P20 oranı	7,4	7,6
Gini katsayısı	0,391	0,397

Kaynak: TÜİK, 2015.

Buna göre Türkiye’nin eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre gini katsayısının 2009-2015 yılları arasındaki seyri Tablo-15’te gösterilmiştir. Yıllar itibariyle bakıldığında, gelir dağılımındaki eşitsizliğin en yüksek olduğu yıl 2009 yılı iken, daha adil olduğu yıl ise 2014 yılı olmuştur. 2008-2009 döneminde yaşanan ekonomik krizin gelir adaletsizliğini arttırdığı gözlemlenmektedir.

Tablo 17: Türkiye’nin Gini Katsayısı Trendi ve P80/P20 Oranı

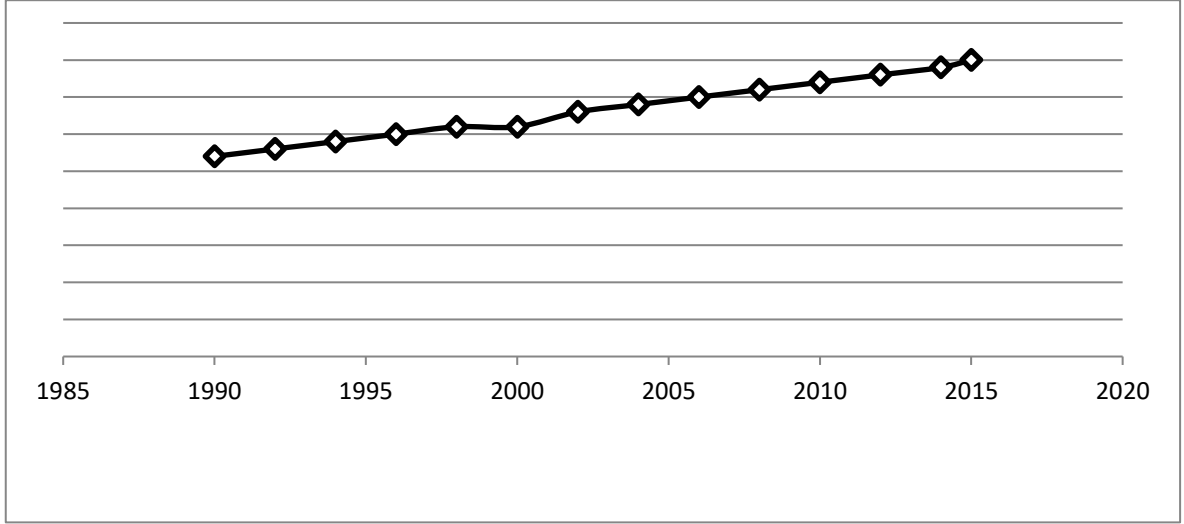
	Yıllar						
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gini Katsayısı	0,415	0,402	0,404	0,402	0,400	0,391	0,397
P80/P20 Oranı	8,5	7,9	8,0	8,0	7,7	7,4	7,6

Kaynak: TÜİK, 2016.

3.2. Türkiye’de İnsani Gelişme Düzeyinin Değişimi

Türkiye, UNDP tarafından 1990 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan bütün insani gelişme raporlarında ve endeks sıralamalarında yer almaktadır. Bu açıdan Türkiye’nin insani gelişim sürecini takip etmek kolay gibi gözükse de, İnsani Gelişme

Endeksi (İGE) değeri ancak 2000 yılında ölçümlemede netlik kazanmıştır. Bu tarihten sonraki dönemde temel göstergelerin ve hesaplama tekniklerinin genel olarak değişmesi nedeniyle ayrıntılı karşılaştırma ve değerlendirme yapmak zorlaşmıştır. Ancak 2016 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda yayımlanan en güncel göstergelere göre, Türkiye'nin insani gelişme düzeyi 1980 yılından beridir sürekli artan bir eğilim göstermektedir (Akçiçek, 2015: 8).

Şekil 12: Türkiye’de İnsani Gelişme Trendi, 1990-2015

Kaynak: UNDP (HDI), 2015.

Ülkelerarası insani gelişim endeksi sıralamasında, 1970-2000 yılları arasında Türkiye’nin artış gösteren gelişmişlik seyri; 1970’li yıllarda düşük seyirli insani gelişme kategorisinden orta insani gelişme kategorisine yükselmiştir. 1990’larda ise insani gelişim göstergelerindeki hızlı iyileşmeler endeks değerini etkileyerek daha üst sıralara çıkmasını sağlamıştır. UNDP’nin beklentilerine göre 1988 ile 1998 yılları arasındaki on yıllık süreçte, ülkenin iyi performansını sürdürülmesiyle yüksek insani gelişme değerlerine sahip olabileceği tahmin edilmiştir. Ancak 1995 yılına kadar yükselişe devam eden Türkiye aynı temponun sürdürülememesi nedeniyle uluslararası sıralamadaki endeks puanını düşürmüştür. Çünkü 2000 yılında yaşanan ekonomik ve finansal kriz ülkenin her sektörünü olumsuz etkilemiş ve insani gelişimi de kademeli olarak gerilemeye başlamıştır. Türkiye 2004 yılında yeniden sıralama değerini yükseltmeyi başarsa da sonraki yıllarda yeniden düşme yönünde bir eğilim izlemiştir. Türkiye’nin 2007 ve 2008 yılları İnsani Gelişme Raporlarındaki sıralaması nispeten bir

iyileşme göstermiş ve 2000’li yılların en yüksek değerine ulaşmıştır (Gürses, 2009: 346).

Tablo 18: Seçilmiş Ülkelerin İnsani Gelişme Sıralaması ve İGE Değeri

Sıra No	Ülkeler	İnsani Gelişme Endeksi
1.	Norveç	0,949
2.	Avustralya	0,939
3.	İsviçre	0,939
4.	Almanya	0,926
5.	Danimarka	0,925
.		
10.	ABD	0,920
17.	Japonya	0,903
29.	Yunanistan	0,866
.		
71.	Türkiye	0,767
90.	Çin	0,738
119.	Güney Afrika	0,666
137.	Kiribati	0,588
.		
156.	Solomon Ad.	0,515
177.	Liberya	0,427
188.	Orta Afrika Cum.	0,352

Kaynak: UNDP, 2016, 202.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından “Herkes İçin İnsani Gelişme” başlığıyla yayımlanan İnsani Gelişme Raporu, insani gelişmenin bugünkü ve gelecekteki kuşaklar için nasıl sağlanabileceğine ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH) nasıl ulaşılabilmesine odaklanmıştır. UNDP, mevcut veriler ve araştırmalar ışığında 188 ülkeyi kapsayan İnsani Gelişme Endeksi değerlerini saptayarak ülke sıralamalarını belirlemiştir. Buna göre en yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip olan Norveç 1. sırada yer alırken, Orta Afrika Cumhuriyeti en düşük insani gelişme oranıyla 188. sırada yer almıştır. Türkiye ise son yayımlanan bu rapora göre 0,767 İGE değeriyle yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler kategorisindeki yerini bir önceki yıla göre 71. sıraya yükseltmiştir.

3.2.1. İnsani Gelişme Endeksi Göstergeleri

Ülkelerin birbirleriyle mümkün olduğunca iyi biçimde kıyaslanabilmesi için İGE, özellikle Birleşmiş Milletler Nüfus bölümünden (UNDP) (doğuşta beklenen ortalama yaşam süresi verileri), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), İstatistik Enstitüsü’nden (UIS) (ortalama öğrenim süresi ve beklenen öğrenim süresi

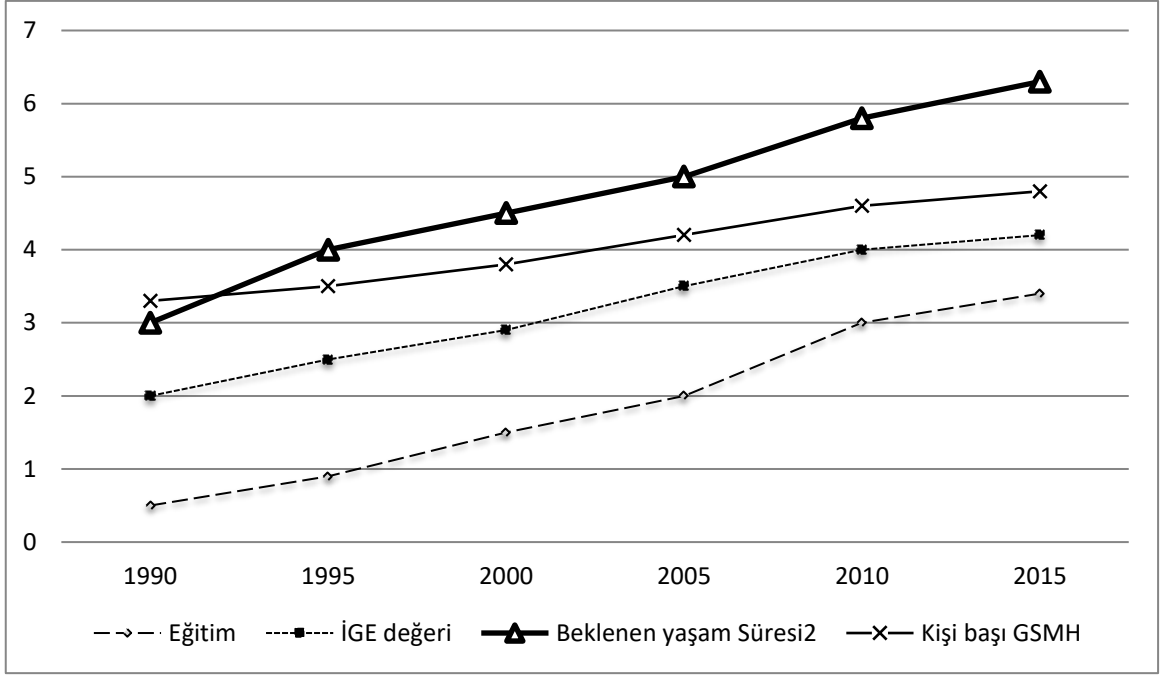
verileri) ve Dünya Bankası'ndan (WB) (kişi başına GSMH verileri) sağlanan uluslararası veriler temel alınarak hazırlanmaktadır. Bu veriler doğrultusunda Türkiye'nin 2015 yılındaki İGE değeri 0,767 olarak hesaplanmış ve bu değerle yüksek insani gelişme kategorisinde yer alarak, 188 ülke ve bölge arasında 71. olmuştur. 1990-2015 yılları arasındaki trende bakıldığında İGE değeri 0,576'dan 0,767'ye yükselmiştir (UNDP Türkiye, 2016: 2).

Tablo 19: Tutarlı zaman serisi verilerine göre Türkiye'nin İGE eğilimleri

	Doğuştan yaşam Beklentisi (Yıl)	Beklenen öğrenim süresi (Yıl)	Ort. Öğrenim süresi (Yıl)	Kişi başı GSMH (\$)	İGE
1990	64,3	8,9	4,5	10.494	0,576
1995	67,0	9,6	4,8	11.317	0,604
2000	70,0	11,1	5,5	12,815	0,653
2005	72,5	11,9	6,0	14,976	0,687
2010	74,2	13,8	7,2	16.482	0,737
2011	74,4	14,3	7,4	17,630	0,750
2012	74,7	14,4	7,6	17.703	0,754
2013	75,0	14,5	7,7	18.074	0,759
2014	75,3	14,5	7,9	18.312	0,764
2015	75,5	14,6	7,9	18.705	0,767

Kaynak: UNDP (TR), 2016: 3.

1990-2015 yılları arasında Türkiye'nin İGE değerindeki yükselme %33,2'lik bir artış oranı anlamına gelmektedir. Bu tarihler arasında Türkiye'de doğuştan yaşam beklentisi süresi 11,2 yıl artarken; ortalama öğretim süresi 3,7 ve beklenen öğrenim süresi ise 5,7 yıl kadar artış göstermiştir. Kişi başı GSMH oranı ise bu zaman trendinde yaklaşık olarak %78 oranında artmıştır. Tablo 17 grafiğe dönüştürüldüğünde, Türkiye'nin İGE eğilimleri Şekil 13'teki gibi görünmektedir.

Şekil 13: Türkiye'nin İGE Bileşen Göstergelerindeki Eğilimler, 1990-2015

Kaynak: UNDP, 2016.

UNDP'nin İGE değerlerinin analizine bakılırken, özellikle göz önünde bulundurulması gereken nokta yıllar itibariyle yayımlanan raporlarda; İGE'nin elde edilmesinde kullanılmakta olan istatistiksel verilerin yine yıllar itibariyle farklı olmasıdır. 1990-1998 yılları arasında yayımlanan İGE değerlerini veren istatistikler yayımlandıkları yılın üç yıl öncesine aittir. Ancak 1999 yılından sonra yapılan bir değişiklikle bu fark iki yıla düşürülmüştür. Örneğin, 2016 yılında yayımlanan İnsani Gelişme Raporunda yer alan İGE'nin hesaplanmasında kullanılan veriler 2014 yılı verileri olmaktadır (Tüylüoğlu ve Karalı, 2005: 65).

İGE hesaplamalarında ülkelerin sıralamalarını etkileyen üç önemli faktör söz konusu olmaktadır. Birincisi, ülkenin tüm göstergeler itibariyle sadece kendi performansı; ikincisi, sıralamaya dâhil olan diğer ülkelerin performansı; üçüncüsü ise endeks değerinin hesaplama tekniğinde yapılan değişikliklerdir. 2015 yılı İGE değerine bakıldığında her üç unsurunda hesaplamada etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan endeks puanının ortaya çıkmasında üç temel göstergenin (eğitim, sağlık, gelir) artış ya da azalış yönündeki eğilimleri sıralamayı etkilemede diğer ülke performansları göz önüne alındığında yetersiz kalabilmektedir. Bununla birlikte İGE'nin hesaplanma tekniğinin zaman zaman değiştirilmesi gösterge verilerini de etkilemiş ve bu durum ülke sıralamalarını doğrudan etkilemiştir. Örneğin, İGE'nin hesaplanmasında 2010 yılı

itibariyle yapılan değişiklikler gösterge verilerini de etkilemiş ve Türkiye 79. sıradayken 83. sıraya kadar gerilemiştir. Üstelik 2010 yılından önceki döneme göre daha iyi bir bilanço yakalayan Türkiye, hesaplamada yapılan değişiklikler neticesinde 1990'ların seviyelerine kadar gerilemiştir (Akçiçek, 2015: 6).

Tablo 20: Yıllara Göre Türkiye'nin İGE Sıralaması

İGR Yılı	Türkiye (İGE Sıralaması)	Ülke Sayısı
2000	85	174
2001	82	162
2002	85	173
2003	96	175
2004	88	177
2005	94	177
2006	92	177
2007-2008	84	177
2009	79	182
2010	83	169
2011	92	187
2013	90	186
2015-2016	71	188

Kaynak: UNDP (2000-2016).

Türkiye'nin endeks değeri 2000 yılı İGR' de 0,732 olarak gerçekleşmişken, 2009 yılı raporunda bu değeri 0,8062'ye yükselmiştir. Fakat sıralamadaki yükseliş ile endeksteeki yükseliş arasında benzer bir oran söz konusu olmamıştır. Çünkü endeks hesaplamasına katılan ülke sayısı 2000 yılında 174 iken, 2009 yılında bu sayı artarak 182 olmuştur. Ayrıca diğer ülke göstergelerinin performansları da bu orana etki etmiştir (Şeker, 2011: 12). İGE ile ölçülmekte olan insani gelişmedeki ilerleme farklı ülkelerle kıyaslanarak daha yararlı bir değerlendirme olanağı sunmaktadır. Tablo 18'de 1990-2015 yılları arasında Türkiye ve diğer OECD ülkelerinin İGE değerlerini arttırmaları konusunda farklı derecelerde ilerleme kaydettikleri görülmektedir. Buna göre kurucu ülkeler arasında yer almakta olan Türkiye'nin insani gelişme düzeyindeki büyüme oranı diğer ülkelere göre yüzde olarak daha büyük olsa da, üye ülkelerin seviyesine ulaşmada yetersiz kaldığı görülmektedir.

Tablo 21: Türkiye'nin İGE Değerinin Bazı OECD Ülkeleri ile Karşılaştırılması

Ülkeler	Yıllar				İGE Büyüme Oranı (1990-2015) (%)
	/İGE Değeri				
	1990	2000	2010	2015	
ABD	0,860	0,884	0,910	0,920	0,27
Türkiye	0,576	0,653	0,737	0,767	1,15
İsrail	0,785	0,850	0,883	0,899	0,54
İngiltere	0,775	0,866	0,902	0,909	0,64
Yunanistan	0,760	0,801	0,860	0,866	0,52
Japonya	0,814	0,856	0,884	0,903	0,42
Almanya	0,801	0,860	0,912	0,926	0,58

Kaynak: UNDP, 2016: 202-203.

Ancak diğer taraftan Türkiye'nin 2015 yılında 0,767 düzeyinde ortaya çıkan İGE değeri, yüksek insani gelişme kategorisindeki ülkeler için hesaplanan 0,744 endeks puanının üzerinde gerçekleşmiştir.

3.2.2. Türkiye'nin Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (EUİGE)

İGE, genel olarak insani gelişiminin boyutunu gösteren bir ölçüt olsa da, insani gelişimin ülkenin nüfus dağılımı üzerindeki eşitsizliğini açıkça ortaya koymamaktadır. Bundan dolayı geliştirilmiş olan EUİGE ilk olarak 2010 yılı İnsani Gelişme Raporunda yer almıştır. Bu endeks değeri, İGE'nin her bir gelişme aşamasının ortalama değerinden eşitsizlik düzeyinin çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Yani başka bir deyişle, EUİGE genel endeks değeri olan İGE'nin eşitsizlikten arındırılmış halinden başka bir şey değildir. Bu noktada insani gelişme aşamasında eşitsizliklerden kaynaklı bir kayıp olan EUİGE'nin, İGE' den çıkarılmasıyla bulunan bir farktır ve genel olarak yüzde ile ifade edilmektedir. Dolayısıyla bir ülkede artan eşitsizlik beraberinde insani gelişme kayıplarını getirmektedir. Bu kayıplar, EUİGE'nin ölçü birimi olan eşitsizlik katsayısı ile ölçümlenmekte ve eğitim, sağlık ve gelir boyutlarındaki eşitsizlik ortaya çıkarılmaktadır(UNDP Türkiye, 2016: 4).

2016 İnsani Gelişme Raporunda EUİGE değeri 151 ülkeyi kapsayacak şekilde hesaplanmıştır. Bu raporda Türkiye'nin İGE değeri 0,767 olarak belirlenmiş olsa da, insani gelişmedeki eşitsizlik farkı göz önüne alındığında, boyutlardaki eşitsizlikler nedeniyle bu değerde yaklaşık %15'lik bir kayıp söz konusu olmaktadır ve bu kayıpla

birlikte endeks değeri 0,645'e kadar düşmüştür. Aynı şekilde insani gelişmenin en yüksek olduğu ülkelerden biri olan Almanya'da bile %7'lik bir eşitsizlik kaybı nedeniyle genel endeks değeri 0,926'dan 0,8592' a kadar gerilemiştir. Eşitsizlik katsayısı ülkelerin insani gelişim düzeylerine paralel olarak artmaktadır. Örneğin en düşük insani gelişmeye sahip Liberya, Orta Afrika gibi ülkelerde eşitsizliğin derecesi ve yüzdelik oranı daha yüksek olmaktadır (UNDP, 2016).

Tablo 22: Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerin (En Yüksekten En Düşüğe) Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endekslerinin Karşılaştırılması

Ülkeler	İGE	EUİGE	Eşitsizlik Katsayısı (%)	Eşitsizlikler (%)		
				Yaşam Beklentisi	Eğitim	Gelir
Almanya	0,926	0,859	7,0	3,7	2,6	14,8
ABD	0,920	0,796	12,9	6,1	5,6	27,0
Japonya	0,903	0,791	12,2	3,2	19,8	13,5
İngiltere	0,909	0,856	7,8	4,5	2,8	16,2
Yunanistan	0,866	0,758	12,2	3,7	11,7	21,1
Türkiye	0,767	0,645	15,8	11,5	14,2	21,8
Çin	0,738	----	----	8,9	----	29,5
Kiribati	0,588	0,394	32,2	26,1	21,4	48,4
Solomon Adaları	0,515	0,392	23,8	22,3	22,8	26,3
Liberya	0,427	0,284	32,9	33,1	42,9	22,7
Orta Afrika Cum.	0,352	0,199	43,1	45,7	34,5	49,2

Kaynak: UNDP, 2016: 206.

3.2.3. Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi

2014 yılı İnsani Gelişme Raporunda, önceki raporlardan farklı olarak kadın İGE değerlerinin erkek İGE değerlerine oranı şeklinde tanımlanan cinsiyete uyarlanmış yeni bir İGE değeri kullanılmıştır. Bir ülkede kadınların ve erkeklerin insani gelişmenin üç temel boyutundaki (eğitim, sağlık, gelir) kazanımları ile bunlar arasındaki farklılıkları ölçen ve Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE) adı verilen bu endeks, insani gelişmenin üç ana boyutu olan eğitim, sağlık ve yaşam standardı anlamındaki gelir konularında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ortaya koymaktadır. Bu üç ana eksen;

- (1) Sağlık, kadın ve erkeklerin doğuştan beklenen ortalama yaşam süresini ölçer.
- (2) Eğitim, kız ve erkek çocukların ortalama öğrenim süresi ile 25 yaş üstü yetişkinlerin ortalama öğrenim süresini ölçer.
- (3) Gelir (GSMH), kadın ve erkekler için kişi başı GSMH oranını ölçmektedir.

Eşitsizlikler, ülke sıralamalarında İGE'deki toplumsal cinsiyet eşitliğindeki sapmalara bağlı olarak, kadın ve erkekler lehine eşit olarak tanımlanmaktadır (UNDP Türkiye, 2016: 5).

Türkiye'de, UNDP'nin yayımladığı 2016 yılı raporuna göre (2016 HDR), kadın İGE değeri 0,724 ve erkek İGE değeri 0,797 olarak hesaplanmıştır. CDGE değeri 0,908 olarak ortaya çıkan Türkiye, bu değerle ülke sıralamalarında 4. grupta yer almıştır.

Tablo 23: Türkiye ve Seçili Ülkelerin CDGE Oranlarının Karşılaştırılması (2015)

Ülkeler	CDGE	Grup	Doğumda Yaşam Beklentisi		Ortalama Okullaşma Oranı		Kişi Başı Brüt GSMH (\$)	
			Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın / Erkek	
Almanya	0,964	2	83,7	79,7	12,8	12,7	59,8	75,3
ABD	0,993	1	81,6	76,9	13,2	13,2	42,2	64,4
Japonya	0,970	2	86,9	80,4	12,6	12,4	25,3	49,8
İngiltere	0,964	2	82,7	78,9	13,2	13,4	26,3	49,8
Yunanistan	0,957	2	84,0	78,2	10,3	10,8	17,3	32,6
Türkiye	0,908	4	78,7	72,3	7,0	8,8	10,6	27,0
Çin	0,954	2	77,5	74,5	7,2	7,9	10,7	15,8
Kiribati	----	----	69,5	63,0	----	----	----	----
Solomon Adaları	----	----	69,6	66,7	----	----	1,06	2,04
Liberya	0,830	5	62,2	60,2	3,1	6,0	0,57	0,78
Orta Afrika Cum.	0,776	5	53,4	49,5	2,8	5,7	0,48	0,69

Kaynak: UNDP HDR, 2016: 210-213.

İnsani Gelişimin ve dolayısıyla İGE değerinin en yüksek olduğu Almanya, ABD gibi ülkelerde dahi, gelişimin derecesi cinsiyete göre değişiklik göstermektedir. Genel olarak bakıldığında ise bütün ülkelerde kadın İGE değeri Erkek İGE değerinden daha düşük seviyede gerçekleşmektedir. Örneğin İGE bakımından Çin'den önde olan Türkiye, CDGE değeriyle Çin'in gerisinde kalarak daha alt grupta yer almaktadır. Doğumda yaşam beklentisi oranları da genel olarak tüm ülkeler bazında kadın lehine gözükmekteyken, beklenen ve gerçekleşen ortalama okullaşma oranları iki cinsiyet arasında değişiklik göstermektedir. En yüksek insani gelişime sahip Norveç ve Almanya gibi ülkelerle, en düşük insani gelişime sahip Orta Afrika Cumhuriyeti arasında ortak gösterilebilecek tek nokta kadın ve erkeklerde kişi başı milli gelir düzeyindeki

eşitsizliklerdir. Çünkü 2016 yılında yayımlanan İGR’de yer alan 188 ülkenin tamamında gelir eşitsizliği erkek lehine sonuçlanmaktadır (UNDP HDR, 2016).

CDGE’nin her ülke için ayrı hesaplanmasının nedeni, üç temel boyutun (sağlık, eğitim ve ekonomik kaynaklar üzerinde hâkimiyet) kazanımlardaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine ışık tutmasından dolayıdır. Bu nedenle CDGE bir taraftan insani gelişme kazanımlarındaki gerçek toplumsal cinsiyet uçurumunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olurken diğer yandan bu uçurumun kapanması için politika geliştirmede etkin rol oynamaktadır (UNDP HDR, 2015).

3.2.4. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi

Toplumsal cinsiyet eşitliği, toplumdaki her bireyin kendi kişisel yetilerini geliştirmesini ve her tür kalıplaşma ya da sınırlama olmaksızın bireysel tercihlerini yapmakta özgür olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Kadın ve erkek arasındaki eşitlik özellikle demokratikleşmiş toplumların en temel ilkelerinden bir tanesidir. Fakat günümüzde gelişmiş ülkelerde dahi kadın ve erkek arasındaki eşitliğin bütün yönleriyle sağlandığı söylenemez. Türkiye’de uzun bir geçmişi olan toplumsal cinsiyet eşitliğinin son yıllarda yasal çerçevesi genişletilmiş ve kadınların toplumsal rolünü güçlendirmeyi amaç edinen devlet politikaları ağırlık kazanmaya başlamıştır. Hatta Anayasa’da, Türk Ceza Kanunu’nda, Türk Medeni Kanunu’nda ve İş Kanunu’nda bu konuda ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca bu kapsamda yürürlüğe giren yönetmelik ve genelgelerle yapılan düzenlemelerin uygulamaya konulması amacıyla tedbirler alınmıştır. Eğitim, sağlık ve hukuk gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmişse de, toplumsal cinsiyet eşitliği konusu işgücüne ve karar verme sürecine katılım, yetkilendirme, bilimsel araştırma ve mali politikalar gibi önemli alanlarda henüz tam olarak sağlanmamıştır. Yapılan düzenlemeler, cinsiyet eşitliğinin hukuki zemini güçlendirirken, bu hakların hayata geçmesi noktasında çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Kız çocuklarının okullaşması, kadınların sağlık hizmetlerine erişimi, istihdama ve yetki-karar alma süreçlerine eşit katılımı gibi alanlarda halen önemli sorunlar mevcuttur. Bununla birlikte, kadına yönelik şiddet konusu tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Kadınların yaşadıkları bu dezavantajlı durumlar hem sosyo-ekonomik alanlarda hem de siyasal boyutta oldukça açık bir şekilde gözlenmektedir (Kaya, 2013: 3-4).

Türkiye’de insani gelişimin eşitsizlik boyutunu vurgulayan en önemli konulardan biri de ‘toplumsal cinsiyet’ konusudur. Ülkeler arasında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ciddi boyutlarda olduğu ve bu durumun insani gelişme düzeyine önemli derecede etki ettiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla ülkelerin gelişim performansları değerlendirilirken, UNDP 1995 yılından bu yana ülkelerin *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi* (TCEE) değerlerini ortaya koymaktadır. Bu endeks İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile aynı değişkenleri kullanmakta ve iki endeks değeri arasındaki tek farkın TCEE’nin gösterge değerleri olan üç bileşeni (eğitim, sağlık ve gelir) kadın ve erkekler arasındaki dağılımına göre değerlendirmesidir. Bu durumda kadın ve erkeklerin kazanımlarının eşit olması durumunda TCEE ile İGE örtüşmekteyken farklı olması durumunda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden söz edilmektedir (Mıhçı, 2003: 20).

İlk olarak 2010 yılı İnsani Gelişme Raporu’nda tanıtılan TCEE; üreme sağlığı, kadının güçlendirilmesi ve ekonomik faaliyetlerin boyutlarına eğilmektedir. Üreme sağlığı, anne ölüm ve ergen doğurganlık oranlarıyla ölçülürken, kadının güçlendirilmesi, parlamentodaki kadın milletvekillerinin sayısı ve her iki cinsiyetin orta ve yükseköğrenime devam etme oranlarıyla ölçülmektedir. Ekonomik faaliyetler ise, iki cinsiyetin iş gücüne katılım oranlarıyla ölçülmektedir. TCEE, bu boyutlarda kadın ve erkek kazanımları arasındaki eşitsizliklerin insani gelişim üzerindeki kaybı olarak tanımlanmaktadır (UNDP Türkiye, 2016: 5).

Türkiye 2015 yılı İGR’de 0,328’lik TCEE değeriyle, bu değerın hesaplandığı 159 ülke arasından 69. sırada yer almıştır. Türkiye’de parlamentodaki kadın milletvekili oranı 14,9 iken, yetişkin kadınlar arasında en az ortaöğrenim görmüş olanların oranı 43,5 olmuştur. Her 100.000 canlı doğumda 16 kadın hayatını kaybetmekte ve bu oran 15-19 yaşları arasındaki kadınlarda çok daha yüksek düzeyde gerçekleşmektedir. İşgücüne katılım oranı erkeklerde %71,4 iken kadınlarda sadece 30,4 civarında kalmaktadır. Türkiye gibi Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde yer alan Çin, nispeten daha iyi durumda olan gösterge değerleriyle 37. sırada yer almaktadır.

Tablo 24: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Oranlarının Karşılaştırılması

Ülkeler	TCEE	Sıralama	Anne Ölüm Oranı (%)	Kadın Parlamenter Oranı (%)	En Az Orta Öğrenim Görmüş Nüfus Oranı (%)	İş Gücü Katılım Oranı (%)	
					<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Kadın</u> <u>Erkek</u>
Almanya	0,066	9	6	36,9	96,4	97,0	54,5 66,4
ABD	0,203	43	14	19,5	95,4	95,1	56,0 68,4
Japonya	0,116	21	5	11,6	93,0	90,6	49,1 70,2
İngiltere	0,131	28	9	26,7	81,3	84,6	56,9 68,7
Yunanistan	0,119	23	3	19,7	63,7	71,7	49,9 60,0
Türkiye	0,328	69	16	14,9	43,5	64,8	30,4 71,4
Çin	0,164	37	27	23,6	69,8	79,4	63,6 77,9
Kiribati	----	----	90	8,7	----	----	----
Solomon A.	----	----	114	2,0	----	----	61,1 73,5
Liberya	0,649	150	725	10,7	17,3	39,7	58,0 63,9
Orta Afr. C.	0,648	149	882	12,5	12,3	29,8	71,7 84,6

Kaynak: UNDP, 2016: 214-217.

Cinsiyete dayalı ayrımların büyüklüğünü ve kapsamını göstermek ve süreci izlemek için başka bir rapor da her yıl düzenli olarak Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayımlanmaktadır. Rapor kapsamında hesaplanan Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi, erkekler ve kadınlar arasındaki cinsiyet ayrımını dört temel kategoride (alt endekste) incelemektedir. Bu alt endeksler ekonomik katılım ve fırsat, eğitime katılım, sağlık ve sağ kalım ve politik güçlenme olarak sıralanmaktadır. Ekonomik katılım ve fırsat alt endeksinde; kadın işgücüne katılım oranının, erkek işgücüne katılım oranına oranı, benzer işte çalışan kadınlar ve erkekler arasında ücret eşitliği, kadının gelirinin erkeğin gelir değerine oranı, kanun yapıcı ve üst düzey yönetici kadın sayısının erkek sayısına oranı ile mesleki ve teknik çalışan kadın sayısının erkek sayısına oranı göstergeleri yer almaktadır. Eğitime katılım alt endeksinde; kadın okuryazarlık oranının erkek okuryazarlık oranına oranı, ilköğretimde kadın net okullaşma oranının erkek net okullaşma oranına oranı, ortaöğretimde kadın net okullaşma oranının erkek net okullaşma oranına oranı, yükseköğretimde kadın net okullaşma oranının erkek net okullaşma oranına oranı göstergeleri bulunmaktadır. Sağlık ve sağ kalma alt endeksinde ise; doğumda cinsiyet oranı (kadın/erkek değerine dönüştürülen) ve kadınlar için beklenen yaşam süresinin, erkekler için beklenen yaşam süresine oranı değerleri yer almaktadır. Politik güçlenme alt endeksinde ise; parlamentodaki kadın koltuk sayısının

erkek koltuk sayısına oranı, kadınların devlet ya da hükümet başkanı olarak geçirdiği yıl sayısının (son 50 yıl) erkeklerin geçirdiği yıl sayısına oranı şeklinde gösterilmektedir (WEF, 2016).

Dünya Ekonomik Forumu'nun 2016 yılı verilerine göre Türkiye, cinsiyete dayalı boşluğun kişi başı tahmini milli gelir düzeyinde ve mesleki teknik işlerde kapatılması konusunda önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Ancak diğer taraftan, kadın-erkek ücret eşitliği konusunda ve parlamentoda kadın milletvekillerine düşen koltuk sayısı bakımından cinsiyet farkında bir ilerleme olmamakla birlikte aksine bu fark daha da artmıştır.

Tablo 25: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi (KCUE) Karşılaştırması

Ülkeler	Sıralama	KCUE	Ekonomik Katılım-fırsatlar	Eğitim Kazanımları	Sağlık ve Sağ Kalım	Siyasal Yetki
Almanya	13	0,766	0,691	0,966	0,979	0,428
İngiltere	20	0,752	0,700	0,999	0,974	0,335
ABD	45	0,722	0,752	1,000	0,975	0,162
Yunanistan	92	0,680	0,649	0,987	0,979	0,104
Çin	99	0,676	0,656	0,967	0,919	0,162
Japonya	111	0,660	0,569	0,990	0,979	0,103
Liberya	114	0,652	0,612	0,797	0,967	0,230
Türkiye	130	0,623	0,464	0,958	0,980	0,090
İran	139	0,587	0,357	0,975	0,971	0,047
Yemen	144	0,516	0,352	0,720	0,967	0,026

Kaynak: WEF, 2016: 10-11.

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda ilk ve en önemli adımlar Cumhuriyet devrimleri döneminde atılmıştır. Bu dönemde, kadın ve erkek arasında sağlanacak eşitliğin tam bir eşitlik olmasına özen gösterilmiş ve yapılan yeniliklerle sadece modern bir devlet anlayışı oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda köklü bir toplumsal değişimi de beraberinde getirmesi arzu edilmiştir (Kaya, 2013: 6). Ancak geçen süreçte eşitsiz ve ayrımcı uygulamalar toplumun savunmasız kesimini oluşturan bireyleri (çocuklar, engelliler vs.) daha çok dezavantajlı konuma getirmiştir. Türkiye’nin insani gelişmede zayıf olduğu önemli bir eşitsizlik türü olan çocukların yaşama hakkı ve çocuk yoksulluğu konusunda, çocukların korunmasını sağlamak, onların yaşamlarını güvence altına almak için ciddi ölçüde yasal önlemlere ihtiyaç duyulmaktadır. Okul

çağı ve özellikle de okul öncesi çocukların sosyal ve kamusal her alanda zihinsel, fiziksel ve psikolojik olarak korunmasını sağlamak sağlıklı ve güçlü nesillerin yetişmesi açısından önem teşkil etmektedir. Ne yazık ki Türkiye'nin insani gelişmede zayıf olduğu konulardan biri de çocuk istismarı ve çocuk yoksulluğu konularıdır. 0-8 yaş arası çocuklar başta olmak üzere tüm gençleri kapsayan koruyucu programlar geliştirilmelidir. Diğer taraftan sosyal farkındalık yaratılması gereken bir başka konu ise engelliler konusu olmaktadır. Engellilere yönelik hedeflerin daha görünür hale getirilmesine ilişkin olarak eğitim, istihdam ve kentsel alt yapının iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu alanlardaki eksikliklerin giderilmesi, ayrımcılık yaratan her türlü uygulamanın ortadan kaldırılması ve engellilere yönelik daha eşit ve insani politikalar geliştirilmelidir (UN Turkey, 2013: 32-34).

Buna göre 2016 yılı ilerleme raporunda, insani gelişmede eşitsizlik farkı düşünüldüğünde Türkiye'nin İGE değeri önemli ölçüde gerilemektedir. Çünkü eşitsizlikler ve özellikle de toplumsal cinsiyet konusu insani gelişme seviyesine en çok etki eden konuların başında gelmektedir. 2016 İGR'de Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE) değerleri hesaplamasında Türkiye 159 ülke arasında 69. sırada yer almıştır. Türkiye'de parlamentodaki kadın milletvekili oranı kendi gelişme grubundaki çoğu ülkenin gerisinde kalmıştır. Yetişkin kadınlar arasında en az orta öğrenim görmüş olanların oranı yarıdan bile az iken, erkeklerde bu oran daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Eşitsizliğin yoğun olarak kendini gösterdiği işgücü piyasalarında da, kadınların işgücüne katılım oranı erkek oranının yarısının bile oldukça altındadır (UNDP, 2016).

Bu sonuçlar göstermektedir ki, Türkiye'de yüksek derecede olduğu kabul edilen bir toplumsal cinsiyet eşitsizliği durumu söz konusudur. Bu durumdan hareketle;

- Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin insani gelişmenin önünde büyük engel teşkil ettiği net olarak görülmektedir.
- İnsani gelişmede eşitliğin önemi bilindiğine göre, seçilmiş ülkelerle kıyaslandığında durum, Türkiye'nin bu konuda önemli ölçüde dezavantajlı konumda olduğunu ortaya koymaktadır.
- Daha önce de belirtildiği gibi adil ve sürdürülebilir bir kalkınmada birey olarak kadının da önemli bir yeri ve rolü olduğuna göre, cinsiyete dayalı eşitsizliği ortadan kaldırmak, kadınların karşılaştığı cinsiyet temelli eşitsizliklerin

giderilmesine çaba harcamak öncelikli alanlardan biri olarak belirlenmelidir.

- Tablo 25'ten hareketle, gerek istihdama ve eğitime katılım bakımından, gerekse toplumsal fırsat eşitliği ve siyasal katılım açısından kadın nüfusunun erkek nüfusunun bir hayli gerisinde kaldığı görülmektedir.
- Bu verilerden yola çıkarak söylenebilir ki, Türkiye cinsiyet eşitsizliği konusunda kendi gelişme grubundaki ülkelerin bile gerisinde kalmaktadır.
- Aynı tabloda ekonomik katılım ve fırsatlar bakımından düşük orana sahip olan kadın nüfusunun önemli bir kısmının çalışma hayatında herhangi bir sosyal güvencesi olmadan kayıt dışı olarak çalıştığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple kadın erkek arası ücret eşitliğinin sağlanması, kadınların işe erişiminin kolaylaştırılması hükümetin eylem planları arasında öncelikli olarak yer almalıdır .
- Önceki bölümlerde Türkiye'de ekonomik büyümenin yüksek olduğu belirtilmiş ancak gerçekleşen yüksek büyümeye rağmen seçilmiş ülkelerle kıyaslandığında, bu büyümenin istihdamla (özellikle de kadın istihdamıyla) paralel hızda olmadığı görülmektedir.
- Eğitim, iki cinsiyet arasındaki ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel bütün farkların kadının da lehine olacak şekilde değişmesini sağlayacaktır. Bu nedenle kadınların gerek örgün ve gerekse mesleki eğitimlerine yönelik girişimlerde bulunulmalı, istihdamda ve toplumsal yaşamda aktifliğini arttıracak etkili ve sürdürülebilir tedbirlere ihtiyaç duyulmaktadır.
- Türkiye'deki kadınların yaşamlarının farklı aşamalarında psikolojik ya da fiziksel şiddete maruz kaldığı, dini ve geleneksel faktörlerin de etkisiyle erken yaşta istenmeyen evlilikler yapmaya mecbur bırakıldığı bilinen bir gerçektir. Daha önce değinildiği üzere kadınlarla birlikte toplumun diğer savunmasız kesmini oluşturan çocuk, yaşlı ve engelliler için fiziksel/psikolojik her türlü şiddet uygulayıcılarına ciddi ve caydırıcı yaptırımlar uygulanmalı ve bu anlamda koruyucu güvenlik tedbirleri alınmalıdır.
- Kadın girişimciliğini teşvik amacıyla özel sektörün kamu sektörüyle birlikte hareket etmesi, doğum izni, kreş/bakıcı hizmeti gibi kolaylıkların sağlanması,

kadın istihdamına ve dolayısıyla genel istihdam oranının artışına ciddi katkı sağlayacaktır.

3.2.5. Eğitim Göstergeleri ve Eğitim Eşitsizliği

Eğitim sistemi, bir ülkede cinsiyete dair belirli toplumsal kalıplarının giderilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kadınlara toplumsal bir hak olan eğitimin yanında, istihdama katılım, siyasal sürece katılım, karar alma ve yetkilendirme gibi konularda bile en temel haklarını kullanmada fırsat eşitliği sağlanamamaktadır. GOÜ’lerde eğitimde fırsat eşitliğinin olmaması, işgücünün önemli bir parçası olan kadının teknolojik yeterliliğini ve dolayısıyla etkinliğini olumsuz etkileyerek, büyüme sürecinin sektöre uğramasına ve kadın yoksulluğunun artmasına neden olmaktadır. Geleneksel toplumlardaki değer yargıları kız çocuklarının okullaşmasına engel olarak erken yaşta evlenmeleri ile sonuçlanmaktadır (Kızılgöl, 2012: 179-180).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusu, Türkiye’de diğer pek çok alanda olduğu kadar eğitim alanında da varlığını fazlasıyla hissettirmektedir. 2010 yılında yayımlanan Binyıl Kalkınma Hedefleri doğrultusunda Türkiye, ilköğretimde cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması hedefine kısmen ulaşmış olsa da, henüz orta öğretime devam eden kız çocuklarının oranı istenilen düzeye ulaşamamıştır (Özaydınlık, 2014: 96).

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de, kız öğrencilerin eğitime katılımları gelişmiş ülkelere oranla oldukça düşük bir seyir izlerken; bu katılım düzeyi OECD ülkeleri sıralamasında ise sonlarda kalmaktadır. OECD’nin 2016 yılı “Tek Bakışta Eğitim” raporuna göre, eğitim endeksi sıralamasında Türkiye, 38 OECD üyesi ülke arasından 35. sırada yer almıştır. Türkiye’de fırsat eşitliğine yönelik yaklaşık son on yılda 6 ile 14 yaş arasındaki kız çocuklarının eğitime katılmasını amaçlayan önemli projeler uygulansa da, bu ilerlemeler okullaşmanın artması düzeyinde yetersiz kalmıştır. OECD’nin yıllık olarak hazırladığı ve yayımladığı verilerde, eğitimin süresi, öğrencilerin yetenekleri ve bilgi donanımları, 25-65 yaş aralığındaki bireylerin eğitim olanaklarına erişimleri gibi konular ölçümlenmektedir. Eğitimin düzeyi ve boyutu kadar bireylerarası fırsat ve cinsiyet eşitsizliği konusu ile toplumsal eşitsizlik konusu irdelenmektedir. OECD’nin, Türkiye’nin eğitimde cinsiyet eşitsizliği tablosunu oluşturan verilerini TÜİK istatistikleri de doğrular niteliktedir (OECD, 2016).

Tablo 26: Öğrenim Düzeyi ve Cinsiyete Göre Türkiye’nin Durumu - 2015

Öğrenim Düzeyi	Cinsiyet		
	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma Yazma Bilmeyenlerin Sayısı	452,277	2.191,867	2.644,144
İlköğretim	5.314,047	4.009,122	9.323,169
Orta ve Dengi Okul	4.130,893	3.138,691	7.269,584
Lise ve Dengi Okul	7.436,617	5.554,230	12.990,847
Yükseköğretim ve Fakülte	4.606,778	3.733,367	8.340,145

Kaynak: TÜİK, 2016.

Türkiye’de yaşanan eğitimde cinsiyet eşitsizliği, bireylerin iş alanlarına da yansımakta ve kadın nüfusunun bilimsel ve mühendislik alanlarında yetersiz kalmasına neden olmaktadır. İşgücü piyasasında yaşanan bu cinsiyet dengesizlikleri bireylerin kazançlarına da etki etmektedir. Bilimsel alanlarda ağırlıklı olarak faaliyet gösteren erkek nüfusu daha yüksek gelir elde ederken; eğitim ve sağlık alanlarında yoğunlukta olan kadın nüfusu ise nispeten daha az kazanç elde etmektedir (OECD, 2016). Aynı şekilde TÜİK verilerine göre, “cinsiyete dayalı ücret farkı” istatistiklerinde kadınların eğitim düzeyi arttıkça kazançlarının da arttığı gözlemlenmektedir. Ancak bu verilere rağmen her seviyede kadınların erkeklerden çok daha düşük oranda bir gelire sahip oldukları görülmektedir (Özaydınlık, 2014: 104).

TÜİK’in 2016 yılı yoksulluk çalışması sonuçlarına göre, her dönem olduğu gibi, Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı erkeklere göre daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı kadın yoksulluk oranı da erkekten daha yüksek olmaktadır. Kadınları işgücü piyasasından ve toplumsal yaşamla bütünleşme alanı olan iş ve çalışma hayatından öteleyen başlıca olguların en önemlisi fırsat eşitsizliğidir. Tablo 27’de görülmektedir ki; kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe istihdam oranı da artmakta ancak buna rağmen elde edilen sonuç erkek istihdamının oldukça gerisinde kalmaktadır. Okuryazar olmayan erkek işgücü oranı okuryazar olmayan kadın işgücünün iki katı iken, lise ve dengi okul mezunu erkelerin oranı aynı düzey kadınların oranının iki katından da fazladır. Yükseköğretim düzeyinde aradaki fark azalmasına karşın hala oldukça yüksek boyutlardadır (TÜİK, 2016).

Tablo 27: Türkiye’de Cinsiyet ve Eğitim Durumuna Göre İstihdam Oranı

<i>Öğrenim Durumu</i>	<i>İstihdam Oranı (%)</i>	
	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>
<i>Okuma Yazma Bilmeyen</i>	40,3	21,3
<i>Lise Altı Eğitimliler</i>	67,4	26
<i>Lise ve Dengi Okul</i>	70,7	30
<i>Yükseköğretim</i>	81,4	60,3

Kaynak: TÜİK, 2016.

Özellikle eğitim ve meslek edinme aşamasında ortaya çıkan bu eşitsizlik, iki cinsiyet arasındaki ücret ve kazançlara da yansımaktadır. Eğitimde cinsiyet eşitsizliği, kayıt dışı istihdam oranını ve işgücüne katılımı etkilemektedir. Kadınlarda en çok ilköğretim düzeyinde kayıt dışı istihdam oranı artarken, lise ve üniversite düzeylerinde ise işgücüne katılım oranı erkeklerden düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kadınların işgücüne katılım düzeyi eğitim düzeyi ile doğru orantılı olarak artmakta ancak ne kadar artsa da erkek oranının gerisinde kalmaktadır (Çakır, 2008: 42).

Günümüzün gelişmiş bütün ülkelerinde eğitim, önem bakımından öncelikli bir alan olarak kabul edilmiştir. Gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak ülke kalkınmasına dışsal etkide bulunan eğitim hizmetlerine milli gelirden ve bütçeden önemli miktarda kaynak ayrılmaktadır. Hatta kaynak miktarı yönünden eğitimin diğer alanlara göre ilk sıralarda yer aldığı söylenebilir. İnsani gelişimin eğitim boyutuna bakıldığında, ekonomiden teknolojik gelişmeye kadar her alanda bilginin önemini kavrayan toplumların insani gelişmeyi de gerçekleştirdikleri söylenebilir. Türkiye’de bireylerin eğitim düzeyleri ile milli gelirden eğitime ayrılan kaynak miktarı ise insani gelişim noktasında henüz yeterli görülmemektedir. Aynı insani gelişme kategorisinde yer almasına ve sıralamada Türkiye’nin oldukça gerisinde kalmasına rağmen, Çin’de bireylerin okuryazarlık oranı Türkiye’ye göre daha yüksek bir seviyededir. Yani İGE puanı daha yüksek olmasına rağmen eğitim alanında Türkiye Çin’in gerisinde kalmaktadır. Buradan hareketle, Türkiye’nin insani gelişmede en geride kaldığı göstergenin eğitim göstergeleri olduğu sonucuna varılmaktadır (UNDP, HDR, 2016).

2016 İGR’de Türkiye’nin eğitim harcamaları oranı güncel bilgi eksikliği nedeniyle yer almazken; TÜİK’in 2016 yılı eğitim harcamaları istatistiklerinde, eğitim harcamalarının GSYİH’ye oranı 2015 yılı için yüzde 5,8 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 28: Türkiye'nin Eğitim Durumunun Seçilmiş Ülkelerle Karşılaştırılması

<i>İGE Sıralaması</i>	<i>Ülkeler</i>	<i>Okur Yazarlık Oranı⁵ (%)</i>	<i>Eğitim Harcamaları Oranı (GSMH'nin %'si)</i>
4	Almanya	96,7	4,9
10	ABD	95,3	5,2
16	İngiltere	82,9	5,7
17	Japonya	91,8	3,8
29	Yunanistan	67,5	---
71	Türkiye	54,0	---
90	Çin	75,0	---
137	Kiribati	---	---
156	Solomon Adaları	---	10,0
177	Liberya	28,3	2,8
188	Orta Afrika Cum.	20,9	1,2

Kaynak: UNDP, 2016: 230.

Türkiye'nin insani gelişme göstergelerinde en geride olduğu eğitim alanına yönelik olarak aşağıdaki çözüm önerilerini hayata geçirmesi gerekmektedir (UN Turkey, 2013: 58-62):

- Nicel hedef ve göstergelere ek olarak kaliteli eğitim için öğretmenlerin niteliğine ve öğretmen eğitimine odaklanılmalı, hizmet öncesi eğitimlerle gerekli pratik deneyimleri sağlanmalıdır.
- Atanma sorunları ve sözleşmeli öğretmenlerin problemleri göz ardı edilmemelidir. Öğretmenler için mali ve diğer teşvikler geliştirilmeli mesleklerinde etkili olabilmeleri için her türlü destek sağlanmalıdır.
- Eğitimin kalitesini ölçmek, öğretmenlerin gelişimini ve mesleki performanslarını izlemek ve ölçmek için etkili bir veri toplama mekanizması oluşturulmalıdır.
- Ortaöğretimin önemi kavranmalı, müfredat öğrencilerin ve iş gücü piyasasının talep ve ihtiyaçlarına uygun olarak güncellenmeli, mesleki eğitimlere ağırlık verilmelidir.

⁵ UNDP'nin 2016 Yılı İnsani Gelişme Raporunda Eğitim kazanımları başlığı altında bu oran 'en az bir ortaöğretim kurumunu tamamlamış nüfus oranı' olarak belirtilmiştir.

- Ortaöğretime açık lise sistemi ile de ulaşılabilmesine rağmen örgün öğretime ağırlık verilmelidir. Okullarda yabancı dil öğrenimine önem verilmeli, yabancı dil öğreniminin kalitesi arttırılmalıdır.
- Mesleki eğitim ile üniversiteler arası bağlantı ve etkileşimin yeterliliğine dikkat edilmeli, mesleki eğitim alan genç nüfusun üniversite eğitimini tamamlamalarına olanak tanınmalıdır.
- Toplumsal eşitsizliklerin giderilmesinde kilit rol oynayan erken çocukluk eğitimine ve okul öncesi eğitimlere yoğunlaşmalı bu alanlardaki yatırımlar arttırılmalıdır. Okul öncesi eğitimin kapsamı genişletilmeli, özellikle dezavantajlı çocuklar başta olmak üzere tüm çocuklar için erişilebilir olmalıdır.
- Eğitim sistemindeki eşitsizliklere karşı mücadelede “haydi kızlar okula” gibi projeler arttırılarak cinsiyet eşitsizliği sadece temel eğitimde değil ileri düzey eğitimde de azaltılmalıdır.
- Yine eşitsizlikleri pekiştiren özel okullar ile ilgili düzenlemeler yapılmalı, özel okulların mevcut okul ihtiyacını karşılamaya yardımcı olması sağlanmalıdır. Eşitsizliklerin giderilmesine yönelik olarak özel sektörün de katkıda bulunması ve sosyo-ekonomik olarak geride olan bölgelerde okullar açmaya teşvik edilmelidir.
- Milli Eğitim Bakanlığı’nca tüm okullar Anadolu Lisesi formuna büründürülse de okullar arası eğitim kalitesi gerçek anlamda giderilememiştir. Bu nedenle bütün okulların aynı maddi ve teknolojik donanıma sahip olmaları sağlanmalıdır.
- Tüm dünyada giderek önem kazanmakta olan yaşam boyu öğrenme için etkili stratejiler geliştirilmeli, eğitim daha çok öğrenmeye yönelik olmalıdır.

Birleşmiş Milletlerin Türkiye’nin eğitim durumunun iyileştirilmesine yönelik sunduğu bu çözüm önerilerine ek olarak seçilmiş ülkelerle karşılaştırıldığında varılan sonuç;

- Türkiye gerek okuyazarlık oranı gerekse eğitim harcamaları bakımından tıpkı cinsiyet eşitsizliği konusunda olduğu gibi kendi gelişme grubundaki ülkelerin bile gerisinde kalmaktadır.
- Tablo 27’de öğrenim durumu bakımından erkeklerin oranı kadınların neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Bu durumun istihdama yansıdığı ve

aynı şekilde iş hayatındaki kadınların iş hayatındaki erkeklerin yarısından bile az olduğu sonucuna varılmaktadır.

- Bu sonuçtan hareketle, (kadın istihdamı eğitim düzeyiyle paralel arttığı için) öncelikle kadın eğitim oranının artışına odaklanılmalı, “haydi kızlar okula” gibi projeler yaygınlaştırılmalı, sonrasında kadın istihdamı için teşviklere ağırlık verilmelidir. Kamu ve özel sektör birlikte hareket ederek eylem planları geliştirmelidir.
- Birleşmiş Milletlerin çözüm önerilerinde eğitimin kalitesi içi öğretmen eğitimine önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu öneriyle birlikte üniversitelerde lisans/branş eğitiminden ziyade ağırlıklı olarak öğretmenlik eğitimi üzerinde de durulmalıdır.
- Öğretmenlerin geleceği belirleyen kişiler olduğu düşünüldüğünde, eğitimleri üzerinde önemle durulmalı ve sadece bilgi alt yapısı güçlü olan değil aynı zamanda öğrenciyle iletişimi iyi, erdemli ve ahlaklı olan öğretmenler yetiştirilmelidir.
- Bununla birlikte öğretmenlerin etkin eğitim hizmeti sunabilmeleri için de yaşam koşulları iyileştirilmeli, maaşlarında ve özlük haklarında lehte olacak düzenlemelere gidilmelidir.
- Tablo 28’te seçilmiş ülkelerde okur yazarlık oranı ile eğitim harcamalarının doğru orantılı olduğu görülmektedir. Bu nedenle bölgeler arası dengesizlikler gözetilerek eğitim alanına kaynak aktarılmalıdır.
- Özel okulların eşitsizliği arttırıcı etkiye sahip olduğu daha önce belirtilmişti. Bu hizmet devlet eliyle sunulduğunda aksine kaliteyi, eşitliği ve dolayısıyla eğitimi arttırıcı yönde etkiye dönüştürülmesi sağlanmalıdır.
- Öğretmen ihtiyacı olan ve başarı ortalaması düşük olan bölgelere yatırımlarda ağırlık verilmelidir. Ailelerin sosyo-ekonomik durumu farklı olsa da çocukların ve gençlerin eğitim kurumlarında eşit imkanlarla eğitim almaları sağlanmalıdır.
- Şöyle ki ülkemizde bütçesi kısıtlı ailelerin çocuklarının burs kazanamazsa özel okullarda ya da özel üniversitelerde okuyamadığı bir gerçektir. Oysa ki devlet destekli girişimlerle bu sorun çözümlenebilir ve her öğrenciye eşit eğitim hakkı sağlanabilmektedir.

- Ülkemizde sınav odaklı eğitim sisteminin sonucu olarak ne yazık ki öğrenciler arası bir yarış/rekabet durumu söz konusudur. Ancak öğrencilerin üniversitelere daha eşit ve adil koşullarda hazırlanmaları sağlanmalıdır.
- Türkiye'nin insani gelişmede en geride olduğu göstergenin eğitim göstergeleri olduğu ve eğitimde yaşanacak bir birimlik gelişmenin İnsani Gelişme Endeksi üzerinde diğer göstergelerden daha fazla artış sağlayacağı bilindiğine göre öncelikli olarak eğitimde eşitsizlikler azaltılmalı ve her çocuğa eşit eğitim hakkı sağlanarak insani gelişmede ilerleme kaydedilmelidir.

3.2.6. Sağlık Göstergeleri

İGE'nin hesaplanmasında kullanılan sağlık göstergesi oldukça önemli bir değişken konumundadır. Doğumda yaşam beklentisi göstergesi; eğitim ve gelir unsurlarına eklenmek suretiyle gelişimin kapsamını daha etkin, daha geniş ve işlevsel bir boyuta getirmiştir. Bu doğrultuda sağlığın önemini kavrayan Türkiye'nin, sağlık düzeyinin iyileştirilmesi amacıyla toplumsal sağlık hizmetlerinin yeterli ve uygun şekilde yerine getirilmesi halinde ekonomiye sağladığı fayda da artacak ve yükselen yaşam beklentisi oranı beraberinde geliri de arttırarak büyümeye olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Ekonomik gelişme ve sağlık hizmetleri arasındaki bu etkileşim sonucu, insan faktörü kalkınmanın önemli bir girdisini oluşturacaktır (Günsoy, 2005: 40). Türkiye'nin sağlık istatistiklerinde 1928 yılından bu yan gözlemlenen iyileşme sürecinde; sağlık kurumu, sağlık personeli ve diğer sağlık imkânları bakımından 1980-2015 yılları arasında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (TÜİK, 2016).

Tablo 29: Sağlık Kurumu ve Hekim Sayısı Bakımından Türkiye'nin Durumu

Yıllar	Sağlık Kurumu Sayısı	Doktor Sayısı	Doktor Başına Düşen Hasta Sayısı	Kişi Başına Düşen Yatak Sayısı (1000 Kişi)
1980	827	27,241	---	2,23
1990	857	50,639	---	2,19
2000	10,747	85,242	---	2,08
2005	8,870	100,853	---	2,48
2010	26,993	123,447	597	2,72
2015	30,449	141,259	557	2,66

Kaynak: TÜİK, 2016.

Diğer taraftan toplumun aldığı sağlık hizmetlerini etkileyen, sağlık alanında toplam kapasiteyi ve bu sektöre ayrılan kaynak miktarını belirleyen ve böylece ülkenin gelişmişlik düzeyine doğrudan etki eden kamu sağlık harcamaları da gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin önemli yatırım alanlarından birini oluşturmaktadır. Türkiye gelişmekte olan diğer ülkelere ve kendi gelişmişlik düzeyindeki ülkelere oranla sağlık göstergeleri ve kamu sağlık harcamaları bakımından daha iyi durumda olmasına karşın OECD üyesi ülkelerle kıyaslamada hala olumsuzlukların önemli derecede yüksek olduğu bir ülke konumundadır. Göstergelerde düzelme sağlamak adına yapılan ve miktarı son yıllarda orantısızca artan kamu sağlık harcamalarının finansmanı da ekonomik dar boğazların oluşmasına neden olmaktadır (Daştan ve Çetinkaya, 2015: 109).

İGE'nin hesaplanmasında birinci alt endekslerden olan doğumda yaşam beklentisi endeksinin bileşenlerinden kamu sağlık harcamaları alanına Türkiye'nin ayırdığı kaynak miktarı, TÜİK verilerine göre 2015 yılında 104 milyar 568 milyon TL'ye ulaşırken; cari sağlık harcamasının toplam sağlık harcaması içindeki payı ise %92,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu harcamaların %78,5'i genel devlet bütçesi tarafından karşılanırken, %16,6'sı hanehalkları tarafından karşılanmıştır (TÜİK, 2015).

Tablo 30: Türkiye'nin Sağlık Harcamalarına İlişkin Temel Göstergeler, 2014-2015

<i>Toplam Sağlık Harcaması</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
<i>Milyon Türk Lirası (TL)</i>	<i>94,750</i>	<i>104,568</i>
<i>Milyon ABD Doları (\$)</i>	<i>43,325</i>	<i>38,537</i>
<i>Kişi Başı Sağlık Harcaması</i>		
<i>Türk Lirası (TL)</i>	<i>1,232</i>	<i>1,345</i>
<i>ABD Doları (\$)</i>	<i>563</i>	<i>495</i>
<i>Toplam sağlık harcamasının GSYİH'ye oranı</i>	<i>5,4</i>	<i>5,4</i>

Kaynak: TÜİK, 2016.

Türkiye, sağlık sisteminin geliştirilmesi ve kişi başı sağlık harcamalarının artırılması bakımından (1997- 2007 yılları arasında) % 8,5 büyüme oranı ile 34 OECD ülkesi arasında ikinci sırada yer almıştır. Sağlık alanındaki bu sıçramanın özellikle sağlıkta dönüşüm programı (SDP) kapsamında gerçekleştiği söylenebilir. Ancak buna rağmen Türkiye, toplam sağlık harcamalarının GSMH'ye oranı bakımından hem OECD

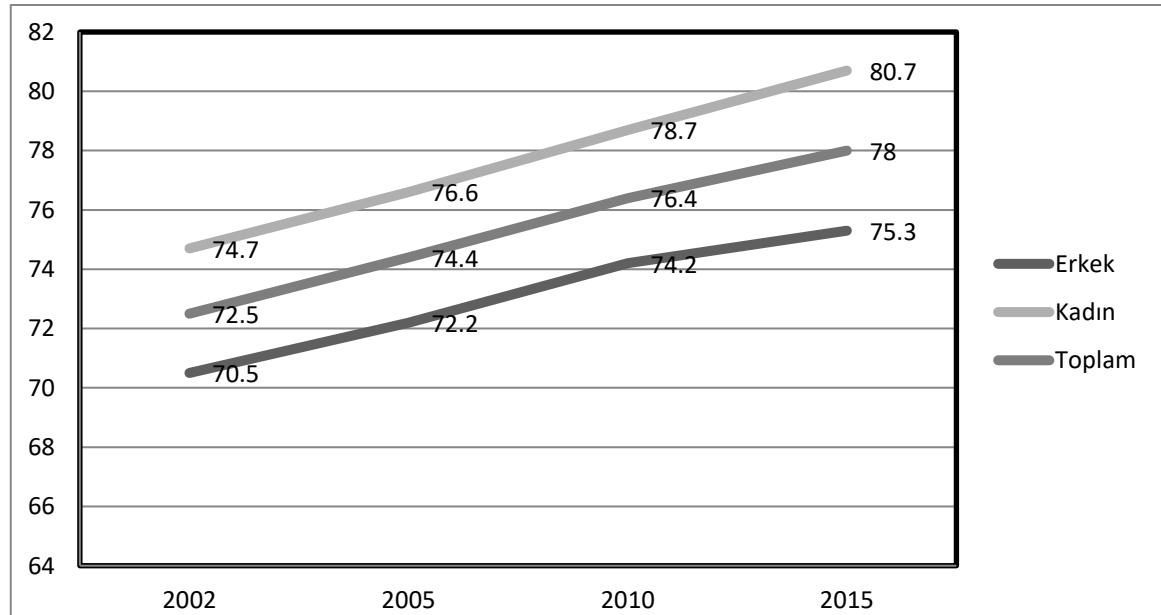
hem de kendi insani gelişme grubundaki ülkeler arasında son sıralarda yer almaktadır (Yalçın ve Çakmak, 2016: 713).

Tablo 31: Seçilmiş Ülkelerde Sağlık Göstergeleri

İGE Sıra	Ülkeler	Doğumda Beklenen ortalama Ömür (Yıl)	Kamu Sağlık Harcaması (GSMH'nin %)
4	Almanya	81,1	8,7
10	ABD	79,2	8,3
16	İngiltere	80,8	7,6
17	Japonya	83,7	8,6
29	Yunanistan	81,1	5,0
	OECD	80,3	8,9
71	Türkiye	75,5	4,2
90	Çin	76,0	3,1
137	Kiribati	66,2	8,3
156	Solomon Adaları	68,1	4,6
177	Liberya	61,2	3,2
188	Orta Afrika Cum.	51,5	2,1

Kaynak: UNDP, 2016.

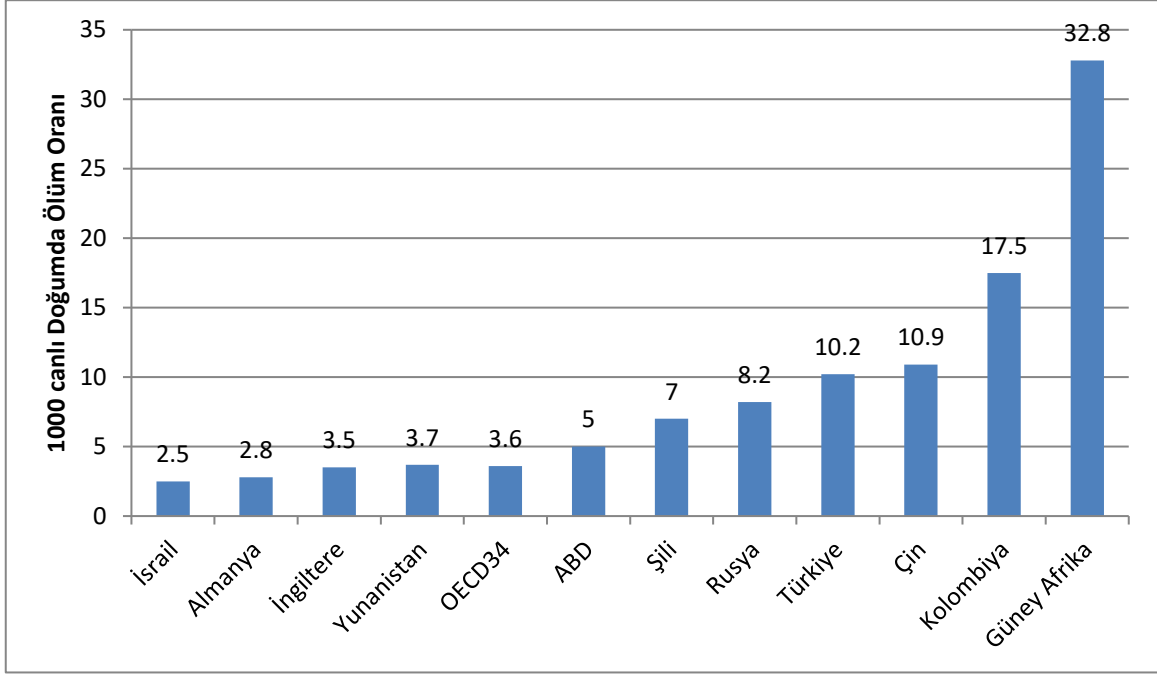
Bununla birlikte Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam süresi göstergesi yıllar itibariyle artış göstermiştir. Sağlık Bakanlığı'nın verilerine göre günümüzde erkek ve kadınlarda ortalama yaşam süresi 78 yıldır.

Şekil 14: Türkiye'nin Yıllara ve Cinsiyete Göre Doğumda Beklenen Yaşam Süresi, (Yaş)

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, 2015: 19.

Diğer taraftan Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam göstergeleri OECD ortalamasının hayli altındadır. Bebek ölüm hızı konusunda İsrail en düşük oranlı ülkeler arasındayken; Güney Afrika ülkeleri en yüksek bebek ölümlerinin yaşandığı ülkeler olmaktadır. Doğumda ölüm oranı OECD ortalaması 3,6 iken, Türkiye 10,2'lik oranla bu ortalamanın oldukça gerisinde kalmıştır (OECD, 2015: 58).

Şekil 15: Bebek Ölüm Hızının OECD Ülkeleri ile Karşılaştırılması

Kaynak: OECD, 2015: 59.

Türkiye'nin insani gelişimini olumlu yönde etkileyen sağlık göstergeleri bu anlamda yıllar itibariyle olumlu yönlerin arttığını ve olumsuzlukların azaldığını göstermektedir. Ancak sağlık konusundaki gelişimin derecesi ve hızı düşük seviyede kalmaktadır. Bu durum insani gelişimde, uluslararası karşılaştırmalar yapılırken Türkiye'nin pozisyonuna olumsuz olarak yansımaktadır. Çünkü milli gelir bakımından Türkiye ile aynı düzeyde olan ülkelerin sağlık göstergeleri nispeten daha iyi durumdayken; İGE sıralamasında Türkiye bu ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Bu hususta gelir nicel olarak değil, insan refahını ve memnuniyetini arttırdığı ölçüde ülkenin gelişiminde nitelik olarak rol oynamaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin sağlık politikalarını yeniden düzenlemesi ve sağlık harcamalarının karşılandığı gelir ve kaynakları daha etkin ve rasyonel kullanması gerekmektedir. Toplum sağlığının iyi

olması, sadece bireylerin mutluluğunu arttırmayacak aynı zamanda, onların iş verimini de arttırarak bu yönüyle uzun vadeli bir gelişmenin önünü açacaktır (Günsoy, 2005: 49).

OECD'ye üye ve AB'ye aday olan Türkiye'nin sağlık göstergelerinin arzu edilen düzeye erişmesi ve sunulan sağlık hizmetlerinin her bakımdan verimliliğinin artırılması amacıyla öncelikle toplam sağlık harcamalarının gelire oranı ve kişi başına düşen sağlık hizmeti (sağlık personeli) miktarı arttırılmalıdır. Türkiye "Sağlıkta Dönüşüm" programı ile sağlık hizmetleri açısından tarihinin önemli ve büyük bir adımını atmıştır. Sağlık sigortası sistemi daha kapsamlı hale getirilmiş, sağlık hizmetlerinin sunumu, alt yapı yatırımları, ilaç ve tıbbi malzeme alımı ile ilgili düzenlemeler ve aile hekimliği programlarının başlatılması sağlık sektöründe olumlu gelişmeler olarak kaydedilmiştir. Ancak insani gelişmenin diğer göstergelerinde olduğu gibi sağlık alanında da eksikler ve bölgesel eşitsizlikler söz konusudur. Bu eşitsizlikler kendini kentsel-kırsal, yaş, cinsiyet gibi çeşitli faktörlerle göstermektedir. Sağlık "evrensel sağlık sigortası" çatısı altında toplanarak sağlık hizmeti sunucularının sayısı ihtiyacı olan bölgelerde yoğunlaşmalı, sağlık hizmetlerine kolay erişim sağlanmalı ve kişiye maliyeti azaltılmalıdır. Uygun fiyatlı sağlık hizmetleri için uzun vadeli planlamalar yapılmalıdır. Anne-çocuk sağlığı, üreme sağlığı konularında sağlıklı yaşam tarzı için uygun maliyetli ve erişilebilir uygulamalar geliştirilmelidir. Sağlık hizmetleri gençler, yaşlılar ve kadınlar için kolay erişilebilir olmalı ve nüfusun farklı yaş gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmalıdır (UN Turkey, 2013: 60).

Türkiye'nin sağlık harcamalarına ilişkin temel göstergelere Tablo 30'da yer verilmiştir. Tablodaki veriler doğrultusunda sağlık alanına yapılan harcamalarla doğumda beklenen ortalama ömür arasında doğru orantılı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre yüksek insani gelişmeye sahip ülkelerde kişi başı sağlık harcamalarının yüksek seviyelerde seyrettiği sonucuna varılmaktadır. Türkiye'nin son yıllarda kişi başına sağlık harcamaları 500 dolar civarına yükselmesine rağmen yine de OECD ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durumda sağlık hizmetlerinin sadece finansmanına değil kalitesine de odaklanılması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Sağlık alanında kalite ise hastanelerdeki tıbbi araç ve gereçlerin yeterliliği, branşlardaki personelin yeterliliği, ortam hijyeni, hasta ve personel memnuniyeti gibi faktörleri akla getirmektedir. Buna göre ülkemizde sağlık harcamalarının miktarı kadar kalitesini artırma yönünde de planlamalar yapılmalıdır.

Ortalama yaşam süresi sağlık göstergeleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Tablo 31’de yaşam süresi düşük insani gelişmeye sahip ülkelerde 60’lı yaşlara kadar düşmekteyken, OECD ve gelişmiş ülkelerde 80’li yıllara ulaşmaktadır. Şekil 14’te 2000’li yılların başından günümüze kadar geçen sürede doğumda beklenen yaşam süresi ortalama 7-8 yıl kadar artmıştır. Bunu daha önce belirtildiği gibi sağlık harcamalarının yıllar itibariyle artışına, tıbben teknolojinin ilerlemesine bağlayabiliriz. Yüksek milli gelir yüksek sağlık harcamalarına ve daha iyi beslenme imkanlarına olanak tanıyarak teknolojik gelişmenin de etkisiyle ortalama ömür süresini de uzamıştır. Öte yandan yaşam beklentisini yükseltmek için çok fazla sağlık harcaması gerçekleştirmek her zaman doğru bir korelasyon olmamaktadır. Tablo 31’de düşük insani gelişmeye sahip ülkeler grubunda yer alan Kiribati’de kamu sağlık harcamalarının GSMH’ya oranı Türkiye’den daha fazla görünmektedir. Bu tezat durum, ülkelerde uygulanan sağlık politikalarının birbirinden farklı olduğu sonucunu doğurmaktadır. Doğuşta beklenen yaşam süresinin arttırılması Tablo 29’da belirtilen faktörlerle yakın ilişkilidir. Dolayısıyla Türkiyede ortalama ömrün uzaması ekonomik faktörlerin yanı sıra sağlık kurumlarının sayısı ve bunların dengeli dağılımı, hekim ve yatak sayısı, kişi başına sağlık harcamaları ve benzeri yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle mümkün gözükmektedir.

Sağlıkla bütünleşmiş yeni ekonomik politikaların düzenlenmesi sağlık sektörüne ivme kazandırarak daha güçlü ve sağlam altyapısı olan bir sağlık sisteminin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

3.3. Türkiye’de İnsani Yoksulluk ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi

İnsani yoksulluk kavramı bilindik yoksulluk (mutlak-görelî) kavramına göre daha kapsamlı olup, ilk kez UNDP tarafından kullanılmıştır. Mutlak yoksulluğun ana teması temel gereksinimlerden mahrum olma durumu iken; görelî yoksullukta temel ihtiyaçların yanında toplumsal gereksinimlerden de yoksun olma durumu ifade edilmektedir. İnsani yoksullukta ise bireylerin daha insanca bir yaşam sürdürmelerini engelleyen her türlü yoksunluk hali söz konusudur. Bu yoksunluklar daha önce bahsedildiği gibi temel insan yeteneklerinden mahrum olma (düşük eğitim düzeyi, sağlıksız beslenme, kısa ömür, anne ve çocuk sağlığının yetersizliği, hastalıklardan korunamama, kötü barınma koşulları) gibi insanın arzu etmeyeceği yoksunluklardır

(Açıkgöz ve Yusufoglu, 2012: 86). Dolayısıyla Türkiye’de ciddi boyutlara ulaşmış olan genel işsizlik düzeyi, eğitim yetersizliği, göçler, sosyal dışlanma gibi olgular da insan yoksulluğunu arttırmaktadır.

İlk olarak 2010 yılında yayımlanan İGR’de kullanılan Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE), genel olarak bireylerin eğitim, sağlık ve yaşam standartlarında var olan yoksunlukları hesaplamaktadır. Eğitim ve sağlık göstergeleri (ikişer olmak üzere) dört değerle ifade edilirken; yaşam standardı altı değere dayanmaktadır. Ancak bir ülkenin ÇBYE’ini hesaplamada kullanılan bütün değerler, aynı hanehalkı anketine dayanmaktadır. Her boyutun eşit derecede ağırlıklandırılmasıyla -bir boyut içindeki her gösterge de eşit derecede ağırlıklandırılır- elde edilen yoksulluk puanı, her hane için ayrı hesaplanmaktadır (UNDP Türkiye, 2016: 6).

ÇBYE, aynı anda bir hane halkına uygulanan yoksunlukların kombinasyonunu ortaya koymaktadır. Bir hanehalkı, ağırlıklı toplamı yüzde 30 veya daha fazla olan göstergelerin bir kombinasyonundan yoksun bırakılmışsa o zaman çok boyutlu yoksul olarak tanımlanır. Boyutlar, göstergeler ve yoksunluk kriterleri aşağıda sunulmuştur (Alkire ve Santos, 2010: 7):

(1) Sağlık (her bir gösterge 1/6 oranında eşit ağırlıklandırılmıştır).

Çocuk ölümleri; ailede herhangi bir çocuğun ölümü

Beslenme; ailede herhangi bir yetişkinin ya da çocuğun yetersiz beslenmesi

(2) Eğitim (her bir gösterge 1/6 oranında eşit ağırlıklandırılmıştır).

Okul süresi; hanehalkının hiçbir üyesinin beş yıllık eğitimi tamamlamaması

Okula devam; hanede bir çocuğun (1 ile 8 yaşı arasında) okula gitmemesi

(3) Yaşam standartları (altı gösterge her biri 1/18 oranında eşit ağırlıklandırılmıştır)

Konutta elektrik ve içme suyunun yetersiz veya kesintili olması, konutun yapısı, ısınma şekli ve yakıt türü, elektronik alet ya da araç sahipliği.

Türkiye’nin ilgili verilerinin eksik olması nedeniyle ÇBYE ‘si hesaplanamamıştır. Ancak TÜİK tarafından 2016 yılında yayımlanan yoksulluk çalışması raporunda 2015 yılı için; satınalma gücü paritesine göre 4,3 \$ sınırında olan yoksulluk oranı %1,58 olarak gerçekleşmiştir. Gelir yoksulluğu kapsamında bakıldığında, nüfusun 14,7’si yoksulluk sınırının altında kalmıştır. Alınan eğitim düzeyinde bakıldığında; okur-yazar olmayanların %27,2’si, bir okul bitirmeyenlerin %23,7’si yoksul iken; bu oran lise altı eğitilmişlerde %12,8, lise ve dengi okul mezunlarında ise %5,6 olarak gerçekleşmiştir.

Yükseköğretim mezunları ise %1,6 ile yoksulluk oranının en düşük gözlendiği grup olmaktadır (TÜİK, 2016).

Tablo 32: Cari Satınalma Gücü Paritesi Cinsinden Yoksulluk Sınırlarına Göre Türkiye'nin Fert Yoksulluk Oranları, 2007-2015

Yoksulluk sınırları	Fert yoksulluk oranı (%)					
	2007	2009	2011	2013	2014	2015
Kişi başı günlük 2,15 \$'ın altı	0,52	0,22	0,14	0,06	0,03	0,06
Kişi başı günlük 4,3 \$'ın altı	8,41	4,35	2,79	2,06	1,62	1,58

Kaynak: TÜİK, 2016.

Türkiye yoksulluk göstergeleri bakımından uluslararası karşılaştırmalarda iyi bir konumda olmadığı gibi; bunun da en önemli nedeni adaletsiz gelir dağılımının çok yüksek düzeyde olmasıdır. Dolayısıyla yoksulluk olgusu Türkiye gibi henüz gelişmekte olan bir ülkenin en ciddi sorunlarından biri olmaktadır. Bir taraftan adaletsiz gelir dağılımı, diğer yandan toplam gelirin paylaşımındaki orantısızlık, son yıllarda yaşanan ekonomik darboğazlar ve başarısızlıkla sonuçlanan politikalar yoksulluk oranlarının daha da artmasına neden olmaktadır (Arpacıoğlu ve Yıldırım, 2011: 67).

Yoksulluğun çok boyutlu olması, sadece gelir ve harcama kaynaklı olmadığı insani yaşama dair bütün ölçütleri içerdiği ve bu nedenle yoksullukla her alanda mücadele edilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Yukarıda yer verilen yoksulluk oranlarından anlaşılmaktadır ki Türkiye'de orta sınıfın genişletilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun da en önemli yolu, hatta çok boyutlu yoksulluğun azaltılmasının en önemli yolu öncelikle insanlara gelir sağlayan iş imkanları yaratmaktır; istihdamı arttırmaktır. Bu nedenle devlet öncülüğünde işsizlerin iş gücüne katılımları için iş yaratma stratejilerine odaklanılmalı ve istihdam alanına daha fazla yatırım yapılmalıdır. Mevcut istihdam düzeyinde ise eşit işe eşit ücret uygulaması ile cinsiyetler arası ücret farklılıklarına son verilmelidir. Kadın yoksulluğunun kısmen de olsa azaltılması için çalışan kadınlara doğum ve çocuk bakımlarında ücretli izin hakkı sağlanmalıdır. Eğitime daha fazla ve daha adil oranda kaynak aktarımı, erken yaşta eğitime teşvik gibi politikaları, sağlık hizmetlerinin oranı, kalitesi ve erişilebilirliği için geliştirilecek

düzenlemeler insani yoksulluğun da azaltılmasına ve Türkiye’de orta sınıfın daha da genişlemesine katkı sağlayacaktır.

3.4. İşsizlik ve İstihdam Oranı

İnsani gelişmenin önemli göstergelerinden biri de iş ve istihdam oranıdır. Dar anlamıyla üretimde işgücünün yani emek faktörünün kullanılmasını ifade eden istihdam; daha geniş anlamıyla bütün üretim faktörlerinin üretime katılması şeklinde tanımlanmaktadır. Çalışanların belirli bir ücret ya da maaş karşılığında işverence üretim sürecine dâhil edilmesi ve işverenin de belirli bir ücret karşılığında emek faktörüne çalışma imkânı sağlaması anlamına gelir. İstihdam ve işsizlik arasında var olan bütünleştirici ilişki, hükümetlerin ya da politika yapıcılarının bu iki kavramdan birini ele almadan ve incelemeden diğerini sonuca ulaştırmasının pek mümkün olmadığı tezine dayanmaktadır. Dolayısıyla istihdam bu tür politikaların arttırmayı hedeflediği bir amaç konumundayken, işsizlik bu politikaların kaçındığı olumsuz durumu ifade etmektedir. 1960’lı yıllardan sonra neredeyse her dönem sürekli artış gösteren yüksek işsizlik oranları, Türkiye’nin en önemli sosyo-ekonomik sorunlarından biri olmuştur. Hem küreselleşme hem de teknolojik ilerleme nedeniyle 1980’lerden sonra hızla yükselişe geçen ve 1990’lı yıllarda evrensel ölçütlere göre yüksek sayılan işsizlik oranı, 2001’de yaşanan ekonomik krizle birlikte had safhaya ulaşmıştır. Kriz sonrasında uygulanan politikalar büyüme oranlarını kısmen iyileştirse de istihdamdaki iyileşme yetersiz düzeyde kalmıştır (Ay, 2012: 322).

Günümüzde hala Türkiye’de istihdam oranı gelişmiş ülkelerin ve OECD ortalamasının altındayken; işsizlik oranı bu ülkelerin hayli üzerinde gözükmektedir. 2016 yılı İnsani Gelişme Raporuna göre, Türkiye’de işsiz genç nüfus oranı 16,4 düzeyindedir. 2009-2015 döneminde kaydedilen resmi istatistiklere göre 5-14 yaş arası çocuk çalışan oranı 6,0’dır. Dolayısıyla genç işsiz ve çocuk işgücü sayısı bakımından da Türkiye kendi gelişme grubundaki çoğu ülke de dâhil, gelişmiş ülkelerin ve OECD ülkelerinin gerisindedir (UNDP, 2016: 238).

Tablo 33: Seçilmiş Ülkelerle İstihdam Düzeyinin Karşılaştırılması

İGE Sıra	Ülkeler	İstihdam Oranı (+15 Yaş %)	İşsizlik Oranı (%)	Genç İşsiz Oranı (15-24 yaş Arası (%))
4	Almanya	60,3	4,6	7,1
10	ABD	62,1	5,3	11,8
16	İngiltere	62,7	5,5	15,1
17	Japonya	59,3	3,3	5,3
29	Yunanistan	51,7	24,9	49,2
	OECD	59,6	6,9	14,7
71	Türkiye	50,3	10,3	16,4
90	Çin	70,9	4,6	12,1
137	Kiribati	---	---	---
156	Solomon Ad.	67,4	34,8	51,5
177	Liberya	60,9	4,2	4,9
188	Orta Afrika C.	78,0	7,6	12,3

Kaynak: UNDP, 2016: 238.

İşsizlik ve istihdam konusunda atılacak adımlarda öncelik kadın istihdamını arttırmaya yönelik olmalıdır. Bu amaca ulaşmak için sosyal bakım sektörü ve “mor ekonomi” kavramlarından hareket edilmeli, bu alanlara yapılacak yatırımların kapasitesi artırılmalıdır. İstihdama katılımı cinsiyet eşitliği gözetilmeli, dikey ve yatay ayrımcılığın önüne geçilerek, erkeklerin de doğum ve çocuk bakımı politikalarına dahil edilmeleri önem taşımaktadır. Gençlerin istihdama katılımlarına odaklanılmalı, bu yönde girişimcilik politikaları, destek ve teşvik mekanizmaları oluşturulmalıdır. Uzun çalışma saatlerinde, kayıt dışı istihdamı engelleyici sosyal güvenlik ve sağlık sigortası programlarında iyileştirmeler yapılmalıdır. Eğitim ve istihdam düzeyi arasındaki bağlantının önemi kavranarak bilişim ve teknoloji ağırlıklı eğitimlerle gençler geleceğe ve çalışma yaşamına daha iyi hazırlanmalıdır. Esneklik kadınlar ve gençleri istihdam etmenin bir aracı olarak değil, güvenli istihdam ve eşit ücret politikasının bir gereği olarak görülmelidir. Kayıt dışı istihdamla mücadele ekonominin en önemli hedeflerinden biri olarak görülmeli, bu konuda etkin denetim mekanizmaları geliştirilmelidir. Kayıt dışılığından en fazla etkilenen kesimin kadınlar olduğu göz önüne alındığında bu denetim mekanizmalarına kadınların istihdamı için teşvik programları eşlik etmelidir. Kadın istihdamını arttırmak için, erkeklerin yerine tercih edilmelerini sağlayacak pirim katkısı desteği artırılmalı ve zaman sınırlamasının

kaldırılması gerekmektedir. Emek ve sermaye temsilcilerinin uzlaşabileceği “esneklik” kavramı için ortak bir anlayış geliştirilmelidir. İş gücü maliyetlerine dayanan küresel rekabetçilik anlayışı yeniliğe dayalı bir anlayışla değiştirilmeli, kamu sektörü özel sektörün istihdam yükünü paylaşmalıdır (UN Turkey, 2013: 72-78).

İşsizlik gelişmiş ya da gelişmekte olan bütün ülkelerin ortak küresel sorunu iken aradaki temel fark, gelişmiş ülkelerin işsizlik sorunuyla mücadele politikaları geliştirmesi noktasında orta çıkmaktadır. Tablo 33’te ülkemizde işsizlik oranının %10 civarında olduğu ve genç nüfus arasında işsizliğin ise %16 dolaylarında olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında bakıldığında ülkemiz işsizlik alanında kendi gelişme grubundaki ülkelerin (örneğin Çin) bile oldukça gerisinde kalmaktadır. Birleşmiş Milletlerin işsizliği azaltmak amacıyla öngördüğü yukarıdaki tadbirlere ek olarak ülkemizde işsizler arasında büyük çoğunluğu oluşturan genç işsizlere, girişim ve teşvik düzenlemelerine ek olarak mevcut emeklilik yaşlarının düşürülmesi yoluyla istihdamda yer açılması gerekmektedir. Üretim tekniğinin ülkemizin ihtiyaçları doğrultusunda uygun hale getirilmesi, yani emek yoğun teknolojinin sermaye yoğun teknolojiye tercih edilmesi gerekmektedir. Eğitim sisteminde yapılacak değişikliklerle işverene ve dolayısıyla istihdama nitelikli eleman yetiştirilmesi için mesleki eğitime odaklanılmalıdır. Ülkemizde sayısı oldukça fazla olan serbes meslek çalışanlarına maddi teşvik ve yardımlar (hammadde, teknik eğitim... vs.) arttırılmalıdır.

Ülkemizde istihdamı arttırmak için öncelikle tarım ve sanayi sektörlerinde üretimi arttırmak gerektiği unutulmamalıdır. Marmara Bölgesinin iş imkanları bakımından en elverişli bölge olduğu gerçeğinden hareketle, bu bölgenin iş bakımından diğer bölgelerden göç yoluyla nüfus çektiği kolaylıkla söylenebilir. Bu bakımdan dengeli bir gelişim için ve işsizliğin azaltılması için sınai faaliyetlerin merkezden uzaklaştırılması gerekmektedir. Başka bir deyişle, endüstriyel faaliyetlerin tek yerde merkezileştirilmesi değil diğer bölgelerde de yapılması işsizliği büyük oranda azaltacaktır.

İşsizlik sorununa bulunabilecek bir diğer çözüm yolu ise nüfus büyüme hızının kontrol altına alınmasıdır. Aile planlaması yoluyla nüfus artış hızı yavaşlatılmalı, artan nüfusun yol açtığı ekonomik daralmanın işsizliğe doğrudan etkisi azaltılmalıdır.

İşsizliğin ülkemiz için büyük bir kriz olduğu ve ekonomiyi temelinden etkilediği düşünüldüğünde doğru prosedürlerin uygulanması önem ve zorunluluk arz etmektedir.

3.5. Refah Algısı ve Yaşam Memnuniyeti

Ülkelerin sosyal refah yapısının iki temel taşı olan eğitim ve sağlık, bireysel ve toplumsal düzeyde gelişimin sosyo-ekonomik boyutuna etki etmektedir. Bireylerin eğitim kazanımları, iş ve meslek sahibi olmalarına ve bu yolla gelir elde etmelerine olanak sağlarken, fiziksel ve zihinsel sağlık yaşam standardını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Dolayısıyla insani gelişimin üç temel ögesi olan eğitim, sağlık ve gelir aynı anda ülkenin refah seviyesi hakkında en temel bulguları ortaya koymaktadır. Diğer taraftan refahın ölçülmesinde ve bir “refah endeksi” oluşturularak ülkelerin sıralamasının belirlenmesinde devreye sadece bu üç temel öge değil aynı zamanda istihdam, güvenlik, seçme özgürlüğü, suç oranı, çevrenin korunması, hükümete ve yargı sistemine güven gibi farklı birçok parametre girmektedir (Keyes, 1998: 121).

Buna göre Türkiye, 2016 yılı için yukarıda belirtilen parametreler temel alınarak hesaplanan “Küresel Refah Endeksi” genel sıralamasında 78. olurken, en iyi dereceyi ekonomik kalite konusunda elde etmiştir (49.).

Bununla birlikte 2016 yılı İnsani Gelişme Raporundaki verilere göre; eğitim kalitesi, sağlık ve yaşam standardına göre daha düşük seviyede iken genel endeks değeri olarak OECD ülkelerinin gerisinde kalmıştır. Bu nedenle düşük göstergelere sahip eğitim konusunda kalitenin artırılması genel endeks değerini sağlık ve yaşam standardındaki aynı miktar bir artıştan daha çok etkilemektedir. Ancak genel itibarıyla OECD'nin yaşanılabilirlik standartları üzerine yaptığı araştırmalara bakıldığında, Türkiye'de son yirmi yılda yaşam kalitesinin pozitif yönde seyrettiği gözlemlenmektedir (UNDP, 2016: 150).

Tablo 34'te seçilmiş ülkelerin refah göstergeleri olan, eğitim, sağlık ve yaşam standardı alanlarında memnuniyet düzeylerine yer verilmiştir. Tabloya göre, Türkiye'de sağlık ve yaşam standardı konularındaki memnuniyet düzeyi eğitimin kalitesi konusundaki memnuniyet düzeyinden yüksek görülmektedir.

Tablo 34: Refah Göstergelerinin Seçilmiş Ülkelerle Karşılaştırılması

Ülkeler	Eğitim Kalitesi (Memnuniyet %'si)	Sağlık Kalitesi (Memnuniyet %'si)	Yaşam Standardı (Memnuniyet %'si)	Genel Endeks (En az 0-en fazla10)
Almanya	62	89	90	7,0
ABD	68	77	74	7,2
İngiltere	70	77	84	6,5
Japonya	60	71	61	5,9
Yunanistan	52	36	49	5,6
OECD	63	69	73	6,5
Türkiye	51	71	65	5,5
Çin	64	65	74	5,3
Kiribati	---	---	---	---
Solomon Ad.	---	---	---	---
Liberya	36	40	29	2,7
Orta Afrika Cum.	39	23	34	3,7

Kaynak: UNDP, 2016: 150-152.

Son yıllarda ekonomik boyutun yanı sıra yaşamın diğer boyutlarını da içeren bir kavram olan toplumsal ilerlemenin ölçümüne yönelik çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Birey odaklı bu yeni ölçümleme çalışmalarında objektif ölçütler ve bireylerin öznel algıları birlikte yer almaktadır. TÜİK bu çalışmalardan yola çıkarak, ilk defa yayımlanan illerde yaşam endeksi ile bireylerin ve hanehalklarının yaşamını objektif ve subjektif göstergeler kullanarak ölçmeye, karşılaştırmaya ve zaman içinde izlemeye yönelik bir endeks çalışması yapmıştır. Çalışmanın amacı, ildeki yaşamın tüm boyutları ile izlenmesine ve iyileştirilmesine temel olacak bir gösterge sistemi geliştirmektir. İllerde yaşam endeksi; konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti olmak üzere yaşamın 11 boyutunu kapsamakta ve 41 gösterge ile temsil edilen bu boyutları tek bir bileşik endeks yapısı içinde sunmaktadır. Endeks 0 ile 1 arasında değer almakta ve 1'e yaklaştıkça daha iyi bir yaşam düzeyini ifade etmektedir. 2003'ten beri TÜİK tarafından yürütülen 'Yaşam Memnuniyeti Araştırması'nın (YMA) sonuçları temel veri kaynağı olarak kullanılmıştır (TÜİK, 2016).

Tablo 35: İller Düzeyinde Yaşam Endeksi Değerleri

Boyut Konut	En İyi		En Kötü	
	İl	Endeks	İl	Endeks
	Sakarya	0,9369	Ardahan	0,0860
Çalışma Hayatı	Zonguldak	0,7921	Batman	0,0890
Gelir ve Servet	İstanbul	0,8788	Adıyaman	0,0191
Eğitim	Tunceli	0,7468	Hakkâri	0,0966
Sağlık	Isparta	0,8408	Ağrı	0,3014
Çevre	Kastamonu	0,8111	Iğdır	0,1955
Güvenlik	Artvin	0,8222	Muğla	0,3210
Sivil Katılım	Sakarya	0,7967	Hakkâri	0,1017
Alt Yapı Hiz. Erişim	İstanbul	0,9592	Hakkâri	0,0320
Sosyal Yaşam	İstanbul	0,6747	Şırnak	0,1912
Yaşam Memnuniyeti	Sinop	0,9655	Tunceli	0,0910

Kaynak: TÜİK, 2016.

Diğer taraftan 2018 yılı Dünya Mutluluk Raporuna göre Türkiye, 156 ülke arasında 74. Sırada yer almıştır. Bu sıralama yıllar itibariyle dalgalanma göstermekle birlikte Türkiye sosyal destek ve kişi başına GSYİH konularında iyi performans sergilerken; özgürlük, güven, siyasal haklar, sivil yönetim, cinsiyet eşitsizliği, mülkiyet hakları, yolsuzluk algıları gibi konular ne yazık ki sıralamayı olumsuz yönde etkileyen konular olmuştur (WHR, 2018: 20-21).

İnsani mutluluğun artırılmasına yönelik geliştirilen politikalarının hedefi herkes için yaşam kalitesi ve yaşam memnuniyetinin sağlanması olmalıdır. Bu nedenle izlenecek politikalar Tablo 34’teki göstergeler (eğitim, sağlık, gelir) başta olmak üzere iş gücü, çevre, gıda güvenliği, nüfus gibi birçok alanda atılacak adımların ve oluşacak değişimlerin izlenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında; daha önce bahsedilen eşitsizliklerle birlikte insani olmayan çalışma şartları ve uzun çalışma saatleri, işsizlik, adil olmayan gelir dağılımı gibi faktörler gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede ne yazık ki insanların kalitesiz ve mutsuz bir yaşam sürmesine neden olmaktadır. Yaşanılan bu mutsuzluğun en aza indirilmesi için ekonomik ve finansal reformlara yoğun olarak ihtiyaç duyulmaktadır.

- ✓ Refahın artması ve ülke geneline yayılması için içeride üretimin artması, dışarıya ihraç edilmesi ve bu yolla ekonomiye dış gelir kazandırması gerekmektedir.

- ✓ Dolayısıyla artan gelir kişi başına geliri de arttıracak ve Tablo 35’te görüldüğü gibi gelir ve servet alanında ilk sırada yer alan İstanbul ilini, üretim-ihracat-gelir yoluyla diğer bölgelerden iller takip edecektir. İstanbul’a göçler azalacak ve insanlar bulundukları ili ve dolayısıyla bölgeyi kalkındıracaktır.
- ✓ İç siyasette yaşanan olumsuzluklar ve siyasi çekişmeler bir kenara bırakılarak, yatırımlar artırılmalı ve bu yatırımların bütün bölgelere eşit dağılımı sağlanmalıdır. Bu yolla istihdam arttırılmalı ve insanlara insanca yaşayabilecekleri oranda gelir elde etmelerine olanak tanınmalıdır.
- ✓ Türkiye nüfusunun neredeyse yarısından fazlasını oluşturan ve her geçen gün “işsizler kervanına” katılan genç nüfusun yatırım ve iş temini yoluyla yarınlara daha güvenli bakabilmeleri sağlanmalıdır.
- ✓ Eğitime her zamankinden daha fazla önem verilmeli, artan mesleki ve teknik eğitimin sadece iş gücü piyasasına kalifiye eleman yetiştirmedeği aynı zamanda toplumun her alanında olumlu değişimler yaratacağı unutulmamalıdır.

Ülkemizde insan ve “insana yatırım”ın görüş olarak ön plana çıkması, insanların ihtiyaç ve beklentilerine önem verilmesi gelişmiş bir ülke olarak addedilmek için ilk ve en önemli gereklilik olmaktadır.

SONUÇ

İnsan gelişimi temel ihtiyaçların karşılanmasından çok daha fazlasıdır. Günümüzün dinamik dünyasında sürekli değişen yaşam koşullarında önemli olan insanın yaşamsal özgürlüğüdür. Bu özgürlük insanların kendi kaderini tayin hakkıyla başlamakta, insanca bir yaşam sürmekle devam etmektedir. Ülkeler için sayısal başarılar elbette önemlidir ancak bu nicel başarıların ötesine geçmek; sadece bireysel yeteneklere değil toplu yeteneklere; sadece gelir artışına değil refaha; sadece seçim hakkına değil karar alma sürecine katılım hakkına kadar pek çok özgürlüğe odaklanmayı gerektirmektedir.

Evrenselliğin önündeki engeller arasında yoksunluk ve eşitsizlikler, ayrımcılık ve dışlama, sosyal norm ve değerler, önyargı ve hoşgörüsüzlük vardır. UNDP, herkes için insani gelişimin sağlanmasında, dışlanmışların yaşadığı yoksunlukların nitelik ve nedenlerinin tespit edilmesinin kendi başına yeterli olmadığını ileri sürerken, ulusal politikaların küresel düzeyde atılacak adımlar ile tamamlanması gerektiğine de işaret etmektedir. Bu amaçla en yeni insani gelişme raporu olan 2017 İGR, evrensellik ilkesini paylaşılarak ve aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılması, açlığın sona erdirilmesi ve sürdürülebilir bir yaşam standardı konusunun vurgulanması gibi temel alanlara yoğunlaşmak suretiyle 2030 Gündem’ini tamamlamaktadır. Ancak 2017 yılı İGR, büyük çoğunluğunu az gelişmiş ülkelerin oluşturduğu gelişmekte olan ülkeler grubunun 2015 yılı itibariyle Binyıl Kalkınma Hedefleri ’ne ulaşamadığını açıkça göstermektedir.

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, 1970 ile 2000 yılları arasında uluslararası arenada insani gelişim bakımından sıralamada hızlı bir ilerleme sağlamış ve önce düşük insani gelişmişlik düzeyinden orta insani gelişim düzeyine, daha sonra da yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler düzeyine yükselmiştir. Binyıl Kalkınma Hedeflerinin belirlendiği 2000 yılından sonra ise, kalkınma önceliklerini bu hedeflere göre yeniden düzenlemek ve uygulamak amacıyla önemli adımlar atmıştır. 2005 yılında yayımlanan ilk Binyıl Kalkınma Hedefleri raporuna göre, Türkiye bazı hedeflere yakınsama gösterdiyse de önemli alanlarda (yoksulluk ve açlık, kadın-erkek eşitliği, anne çocuk ölümleri, eğitim gibi) henüz istenen düzeyde ilerleme sağlayamamıştır. 1990 yılından itibaren UNDP tarafından yayımlanmakta olan insani gelişme raporlarında düzenli olarak yer alan Türkiye, uluslararası sıralamada her yıl puanını arttırarak şu anki yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler grubuna girmeyi başarmıştır.

Öte yandan somut olan bu ilerlemelere rağmen henüz hedeflenen en yüksek insani gelişmeye seviyesine yakınsama gösterememiştir. UNDP 2018 raporuna göre Türkiye'nin tüm göstergelerde yüksek insani gelişme grubunda olmasına rağmen, daha düşük bir insani gelişme seviyesinde görülmesinin en önemli nedeni şüphesiz ki cinsiyet eşitsizliğidir. Kadının istihdama katılımı, kişi başına geliri ve ortalama eğitim süresi alanları acilen gelişmesi ve üzerinde önemle durulması gereken alanlar olmaktadır.

Eşitsizlik nedeniyle İGE değerinde yaşanan kaybın önemli bir nedeni de gelir eşitsizliğidir. En alt ve en üst gelir grupları arasındaki uçurumun azaltılması amacıyla yoksulluğa karşı etkili sürdürülebilir politikalar geliştirilmeli ve bu konuya yönelik ciddi adımlar atılmalıdır.

Türkiye'nin insani gelişimi sıralamasını etkileyen en önemli bir diğer husus ise eğitim konusudur. Eğitim konusunda altı çizilmesi gereken ilk husus, diğer tüm alanlarla doğrudan ya da dolaylı olarak kesişen bir 'öncelikli alan' olmasıdır. Türkiye'de son yıllarda nicel okullaşma oranlarında, kız çocuklarının eğitime katılımlarında, erken çocukluk eğitiminin artışlarında önemli projeler hayata geçirilmiştir. Ancak niceliksel olan bu sonuçlar eğitimde yapısal sorunların varlığını örtbas etmemekte ve bu nedenle insani gelişmede en zayıf olunan alan eğitim alanı olmaktadır. Yapısal bu sorunların en önemli iki ayağını kalite ve eşitlik oluşturmaktadır. Verilen eğitimin kalitesi ve eğitim hizmetlerine eşit olarak erişimin sağlanması en temel sorunların çözümüne de öncülük etmektedir.⁶

Bu nedenle Türkiye için gelişme endeksi puanında en fazla artış eğitimle ilgili olan göstergelerde sağlanacaktır. Çünkü beklenen okullaşma yılı oranı, endeks değerinin sonucunu, doğumda beklenen yaşam süresi ve milli gelir düzeyindeki artışlardan daha çok etkilemektedir. Türkiye'nin nispeten en geride olduğu insani gelişme göstergesinin eğitim olduğu düşünülürse, gelir ve sağlık konularından çok, İGE' de basamak atlayacağı konu da eğitim konusu olmaktadır. Özellikle eğitim alanında 1997 yılında atılan önemli bir adım olan sekiz yıllık zorunlu eğitim politikasıyla Türkiye insani gelişmede büyük bir başarı elde ederek sınıf atlamıştır. Dolayısıyla, eğitimin kalkınma amacına hizmet etmesi için öncelikle insani gelişmeye uyarlanacak biçimde dönüştürülmesi gerekmektedir. Türkiye henüz gelişmekte olan bir

⁶ BM'nin "Türkiye'nin 2015 Sonrası Kalkınma Gündemi" başlıklı raporunda Habitat Gençlik İstişare Toplantısında istişare edilen konu başlıklarından biri eğitimidir.

ülke olduğu için, özellikle insani gelişimde bilimsel ve teknolojik politikalara ağırlık verilmelidir. Eğitime yapılan yatırımların miktarı kadar doğru yani ihtiyaç duyulan ve olumsuz görülen yerlere yapılması da önem teşkil eden bir konu olmaktadır. Eğitim göstergesindeki 1 birimlik artış, sağlık ve gelir göstergelerindeki 3-4 birimlik artışlara eşdeğerdir. Dolayısıyla Türkiye için İGE'nin artışına en geride olunan gösterge (eğitim göstergesi) en yüksek katkıyı sağlamaktadır.

İnsani gelişmenin ölçülmesine olanak tanıyan İGE'nin bileşenlerinden bir diğeri de insan sağlığı ve yaşam kalitesidir. Türkiye'nin insani gelişiminde yıllar itibariyle sağlığa ilişkin göstergelerde kademeli iyileşmeler söz konusu olsa da hala bebek ölüm hızı, anne ölüm hızı ve kişi başına düşen sağlık çalışanı ve doktor sayısı bakımından istenen düzeyde değildir. Sağlık alanına tahsis edilen kaynakların miktarı ve nüfus yoğunluğuna göre bölgeler arası dağılımı, uygulanan sağlık politikaları sağlığın göstergesi olan doğumda yaşam beklentisini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle Türkiye sağlık reformlarında ileriye dönük adımlar atmalı ve insani gelişmesine olumsuz düzeyde etki eden faktörlerin ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar geliştirmelidir.

Sonuç olarak Türkiye İGE değerini yükseltmek için, öncelikle UNDP verilerinin doğruluğu ve güncelliği ışığında, diğer ülkelerin sağlık, eğitim ve gelir konularındaki performanslarını göz önüne alınarak hareket edilmelidir. Genel politikalar hazırlanırken, insani gelişimde öncelikle eğitim olmak üzere zayıf olunan alanlara ağırlık verilmeli ve bu alanlardaki en küçük bir iyileşmenin ülke performansını ve sıralamasını ciddi boyutta etkileyeceği unutulmamalıdır. Buna göre Türkiye'nin gelir arttırıcı önlem ve çabalardan ziyade gelir dağılımında denge sağlanması; kişisel hak ve özgürlüklere odaklanması ve başta eğitim olmak üzere her alanda cinsiyet eşitliğinin sağlanması insani gelişme performansının yükselmesindeki kilit noksanlıklardır. Bu zayıf yönlerin kısmen de olsa giderilmesi uzun vadeli bir insani kalkınmanın da sağlam alt yapısını oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, R., Yusufoglu, Ö.Ş. (2012). “Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 76-117.
<<http://www.itobiad.com/download/article-file/92770>> (14.12.2018).
- Akçiçek, A., (2015). 2014 İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye’nin İnsani Gelişme Performansı, Stratejik Düşünce Enstitüsü Raporu 2015, Mans Yayın Ajansı, Ankara.
<<http://ingev.org/wp-content/uploads/2016/05/2014-insani-geli%C5%9Fme-endeksi-ve-T%C3%BCrkiyenin-insan-geli%C5%9Fme-performans%C4%B1.pdf>> (15.07.2017).
- Alkire, S., Santos, M. E. (2010). Acute Multidimensional Poverty: A New Index For Developing Countries. OPHI Working Paper, No:38, University Of Oxford, July.
<https://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/OPHI-wp38_with_note.pdf> 13.12.2018.
- Aktaş, M. T., (2015). “Mutluluğun Durağan Durum Hali: Yoksulluk Açısından uyum Teorisine Dayalı Bir Analiz”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(10), 44-65.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/263522>> (01.08.2018).
- Anand, S., Ravallion, M. (1993). Human Development in Poor Countries: On The Role Of Private Incomes and Public Services, *The Journal Of Economic Perspectives*, 7(1), 133-150.
<<http://www.jstor.org/stable/2138325>> (21.07.2017).
- Anand, S., Sen, A. (1994). Sustainable Human Development: Concepts And Priorities, UNDP Human Development Report Office Occasional Papers.
<http://hdr.undp.org/sites/default/files/anand_sudhir__sustainable_human_development_-_concepts_and_priorities.pdf> (25.07.2018).
- Anand, S., Sen, A. (2000). “The Income Component of the Human Development Index”, *Journal Of Human Development*, 1(1), 83-106.
<http://hdr.undp.org/sites/default/files/anand_sen_2000.pdf> (18.01 2017).
- Arrow, K. J., (1962). “The Economic Implications of Learning by Doing”, *Review of Economic Studies*, 29, 155-173, s. 31’den aktaran B. A. Eşiyok (2004), Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Teknoloji, Yenilik ve Bilişim Sektörü, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Genel Araştırmalar, Ankara.

- Arpacioğlu, Ö., Yıldırım, M. (2011). “Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2).
<<http://iibfdergi.nigde.edu.tr/article/view/5000066566/5000061990>>(7.06.2018).
- Arslan, G. E., (2013). “Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 45-52.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/86063>> (08.10.2017).
- Ay, S., (2012). “Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), 321-341.
<<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/yonveek/article/view/500069331/5000064235>> (16.06.2017).
- Babu, A. C. (2012). “Human Development Beyond HDI”, Department of Architecture and Regional Planning Indian Institute of Technology Kharagpur, 1-19.
<<https://www.slideshare.net/aruntheacb/human-developement-beyond-hdi>> (15.10.2017).
- Bakırtaş, T., (2014). Dünya’da ve Türkiye’de Ekonomik Kalkınma. 1. Basım. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Coleman, J., (1988). “Social Capital In The Creation Of Human Capital”, *American Journal of Sociology*, 95-120.
<https://www.jstor.org/stable/2780243?seq=4#metadata_info_tab_contents>(16.11.2017).
- Çakır, Ö., (2002). “Sosyal Dışlanma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 83-104.
<<http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/5445/4.3%2520cakir.pdf?sequence=1&isAllowed=y>>(18.11.2017).
- Çakır, Ö., (2008). “Türkiye’de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31, 25-47.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/66509>> (16.12.2017).
- Çelik, Y., (2006). “Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Sağlık”, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 9(1), 19-37.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/84677>> (28.12.2017).
- Çetin, M., (2005). “Doğal Sermaye ve Sürdürülebilir Kalkınma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 313-328.

<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/194948>> (11.10.2017).

Çınar, S., (2012). İnsani Gelişmenin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstatistik Ana Bilim Dalı, Ankara.

Dağdemir, Ö., (2009). “Sağlık ve Ekonomik Büyüme: 1960-2005 Döneminde Gelişmekte Olan Ülkelerde Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Analizi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 64(2), 75-96.
<http://politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/64/2/4-dagdemir_ozcan.pdf> (10.08.2017).

Danışoğlu Çelikel, A., (2004). “Küreselleşmenin Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Üzerindeki Etkileri”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 35-59.
<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex1423905107.pdf>>(14.10.2017).

Daştan, İ. ve Çetinkaya, V., (2015). “Comparing Health Systems, Health Expenditures and Health Indicators in OECD Countries and Turkey”, *Journal of Social Security*, 5(1), 104-134.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/297403>> (21.11.2017).

Demir, S., (2006). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
<<http://file.setav.org/Files/Pdf/bm-kalkinma-programi---turkiyedegerlendirmesi.pdf>> (18.11.2017).

Doğan, B., (2011). “Kalkınma İktisadının XX. Yüzyıldaki Gelişim Süreci, İktisat Politikalarına Etkisi ve Son On Yıllık Konjonktürün Disiplinin Geleceğine Olası Etkileri”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22) 2011/2, 41-83.
<http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi22/Burtan_Dogan.pdf> (12.12.2017).

Doğan, M., (2014). “İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye’nin Dünyadaki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 99-124.
<<http://dergipark.gov.tr/atauniiibd/issue/2712/35952>> (01.09.2017).

Ergin, S. (2013). “2023 İçin İnsani Gelişme Hedefleri Gerekıyor”, *Hürriyet Gazetesi* (30.03.2013).
<<http://www.hurriyet.com.tr/2023-icin-insani-gelisme-hedefleri-gerekiyor-22928411>> (04.01.2017).

- Ergül, Ş., (2005). “Yoksulluk Sağlık İlişkisi ve Hemşirelik Yaklaşımı”, *Atatürk Üniversitesi, Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 8(2), 9104.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/29272>>8.10.2017.
- Ergün, M., (2011). Eğitim ve Kalkınma. Dicle Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Merkezi, 3. Sosyal Bilimler Sempozyumu “Bölgesel Kalkınmada Eğitimin Rolü”, Diyarbakır, 5-12.
- Eşiyok, B.A., (2004). Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Teknoloji, Yenilik ve Bilişim Sektörü, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Genel Araştırmalar. Ankara.
<http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2004-GA/GA-04-08_24_Turkiyenin_Kalkinma_Surecinde_Teknoloji.pdf> (05.09.2017).
- Fırat, E., Ürün, E. ve Aydın, A., (2015). Kalkınma ve Eğitim İlişkisi: İnsani Gelişme Endeksine Göre Türkiye’nin Eğitim Düzeyinin Değerlendirilmesi. International Conference On Eurasian Economies.
<<https://www.avekon.org/papers/1411.pdf>> (11.02.2017).
- Fukuda-Parr, S., (2003). “The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen’s Ideas on Capabilities”, *Feminist Economics*, 9(2-3), 301-317.
<<https://www.avekon.org/papers/1411.pdf>>7.3.2017.
- Goldin, C., (2016). Human Capital. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 55-86.
<<https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-3-642-40458-0>>18.11.2017.
- Göker, A., (1999). İnovasyonun Değişen Ortam ve Şartları Hükümetleri/Devletin Yeni Rolü. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Politikaları Yüksek Lisans Programı Seminer Notu.
<<http://www.inovasyon.org/html/AYK.ODTUsem.99.htm>> (08.10.2017).
- Güloğlu, B., Yılmaz, M. (2002). Ekonomik Büyüme ve İnsani Kalkınma: Panel Veriler Ekonometrisi Neler Getiriyor? I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, Kocaeli, 429-440.
<https://scholar.google.com.tr/scholar?cluster=13594000698287287731&hl=en&as_sdt=2005>(16.08.2017).
- Günsoy, G., (2005). “İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşama Hakkı”, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.
<<http://ijmeh.org/index.php/zkesbe/article/view/107/59>> (02.06.2017).

- Gür, Bekir S., (2014). “İnsani Gelişmede İlerliyor muyuz?”, *Star Gazetesi*, 19 Ağustos 2014 Mükerrer Sayı.
<<https://www.star.com.tr/yazar/insani-gelismede-ilerliyor-muyuz-yazi-927724/>>(04.01.2018).
- Gürses, D., (2009). “İnsani Gelişme ve Türkiye”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 339-350.
<<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c12s21/makale/c12s21m21.pdf>> (08.06.2017).
- Haq, Mahbub Ul. (1976). *The Poverty Curtain: Choices Fort the Third World*. Colombia University Press, 1. Vol.
<<https://cup.columbia.edu/book/the-poverty-curtain/9780231040631>> (21.05.2017).
- Hanifan, L.J., (1916) “The Rural School Community Center”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 130-138, s. 21’den aktaran, M. Kar ve S. Taban, (2005) *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü*, Ekin Yayınevi, Ankara.
- International Monetary Fund (IMF)., 2016. <<https://data.imf.org/?sk=388DFA60-1D26-4ADE-B505-A05A558D9A42&sId=1479329132316>>(12.09.2017).
- Işık, N., Kılınç, E. (2012). “Bölgesel Kalkınmada Ar-Ge ve İnovasyonun Önemi: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 9-54.
<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex1423880230.pdf>>(11.11.2017).
- İzgi Balcı, B., Özpolat, A. (2008). “Küreselleşen Devletin Değişen Rolü ve Sanayileşme Üzerine Tartışmalar”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 229-240.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223494>>(3.11.2017).
- Kabaş, T., (2006). “Amartya Sen’in Kapasite Yaklaşımına Göre Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 17(60-61), 77-92.
<https://econpapers.repec.org/article/eydeyjrn/v_3a17_3ay_3a2006_3ai_3a60_3ap_3a77-92.htm> (18.07.2017).
- Kapar, C., (2009). *Ekonomik Büyüme ve İnsani Gelişme İlişkisine Demografik Yapının Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Aydın.

- Kar, M. Ve Taban, S., (2005), İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü. Ekin Yayınevi.
- Kar, M. ve Taban, S. (2014), Kalkınma Ekonomisi, 2. Baskı, Ekin Yayınevi.
- Karagül, M., (2003). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (5), 79-90.
- Karagül, M., DüNDAR, S. (2006). “Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (12), 61-78.
<<http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=dc192446-fcc7-44b6-8890->>(16.05.2017).
- Karagül, M., Masca, M. (2005). “Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 37-52.
<<http://iibfdergi.ibu.edu.tr/index.php/ijesr/article/view/33/168>> (21.05.2017).
- Karaman B., Özçalık, M. (2007). “Türkiye’de Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin Bir Sonucu: Çocuk İşgücü”, *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(1), 25-41.
< <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/145936>> (26.11.2017).
- Kardaş, Ş., (2008). “Amartya Sen Örneğinde Özgürlükler ve Gelişme”, *Liberal Düşünce*, 13(50), 177-190.
<<http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/50/sayi-50.pdf>> (18.10.2017).
- Kaynak, M. (2009)., Kalkınma İktisadı, 3. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kenar, N., (2004). Sosyal Sermaye Nedir? Ne İşe Yarar?, Mess Eğitim Vakfı.
- Keskin, A., (2011). “Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/30382>>22.11.2017.
- Keyes, C. M., (1998). “Social Well-Being”, *Social Psychology Quarterly*, 61(2), 121-140.
<https://www.jstor.org/stable/2787065?seq=1#metadata_info_tab_contents>10.11.2017.
- Kızılgöl, Ö., (2012). “Türkiye’de Eğitimde Cinsiyet Eşitsizliğinin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi”, *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 179-191.

<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/146085>> (24.10.2017).

Kirmanoglu, H., (2005). Amartya Sen'in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 47. Seri, İstanbul.

<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/7266>>26.11.2017.

Koç, A., (2013). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Maliye Dergisi*, 165, 241-258.

Korkmaz, M. (2010)., Gerçek Kalkınmanın Gerçek Sırrı: Eğitim, İzmir Ticaret Odası Ar-Ge Bülten, 17-21.

<http://www.izto.org.tr/portals/0/iztogenel/dokumanlar/gercek_kalkinmanin_gercek_sirri_m_korkmaz_25.04.2012%2010-49-36.pdf>(21.07.2017).

Lucas, R.E., (1988). “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics* 22, North-Holland, 3-42.

<<https://www.parisschoolofeconomics.eu/docs/darcillonhibault/lucasmechanics-economicgrowth.pdf>>(21.07.2017).

Metin, B., (2014). “Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen'in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme”, *Journal of Yasar University*, 9(36), 6261-6380.

<<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/jyasar/article/view/5000090812>> (13.11.2017).

Mihçı, H., Mihçı, S. (2003). “Türkiye'nin Yakın Dönemdeki İnsani Gelişme Eğilimleri”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 21-47.

<<http://dergipark.gov.tr/huniibf/issue/7881/103558>> (11.11.2017).

Mishra S., Narthan, K. (2013). “Measuring Human Development Index: The Old, The New And The Elegant”, *Indira Gandhi Institute of Development Research*, Mumbai, October.

<<http://oii.igidr.ac.in:8080/xmlui/handle/2275/294>>(18.07.2017).

Nafukho, F., Hairston, N., Brooks, K. (2010). “Human Capital Theory: Implications for Human Resource Development”, *Human Resource Development International Journal*, 7(4), 545-551.

<https://www.researchgate.net/publication/233521350_Human_capital_theory_Implications_for_human_resource_development>(15.11.2017).

Oakley, P., Garforth, C. (1985). Guide To Extension Training. Fao Training Series No:11, Food And Agriculture Organisations Of The United Nations, Roma.

<<http://www.fao.org/3/a-t0060e.pdf>>13.05.2017.

- Okebukola, P. A., (2014). "Human Capital Development and Innovation", Lagos State University, Ojo, 1-15.
<<https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/>>(7.3.2017).
- Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD)., (2015), Education at a Glance 2015: OECD Indicators, OECD Publishing.
<https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487> (20.09.2017).
- Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD)., (2015), How's Life 2015, Measuring well-being, OECD Publishing, Paris.
<https://www.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life-2015_how_life-2015-en>11.10.2017.
- Özaydınlık, K., (2014). "Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye’de Kadın ve Eğitim", Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 33, 93-112.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/198262>> (10.10.2017).
- Öztürk, N., (2005). "İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü", *Sosyoekonomi*, 2005-1/050102, 27-
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/197573>> 44> (21.07.2017).
- Özyakışır, D., (2011), *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 46-71.
<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881640.pdf>>(18.11.2017)
- Paksoy, H. M., Özbezek, B. D., (2013). "Örgütsel Değişimde Beşeri Sermayenin Rolü ", *Akademik Bakış*, 6 (12), 293-331.
<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/73891>> (08.08.2017).
- Philipp, B., (1999). "Poverty Reduction Project Poverty-World Bank and UNDP Concepts",Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, s.1-8'den aktaran Uzun, A., (2003). "Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 155-173.
- Ranis, G., A. Ramirez, (2000). "Economic Growth and Human Development", *World Development*, 28 (2), 2000, 197-219.
<<http://www.econ.yale.edu/~granis/papers/cp0546.pdf>> (11.11.2017).
- Robeyns, I., (2005). "The Capability Approach: Theoretical Survey", *Journal of Human Development*, 6(1), 93-117.
<<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/146498805200034266>> (12.12.2017).

- Schuller, T., (2000). The Complementary Roles of Human and Social Capital. University of London , Konferans Metni, OECD, 3-9.
<<https://pdfs.semanticscholar.org/e3bd/858b0ce63b02b486b2148484c022f6873fa2.pdf>>(30. 10.2017).
- Sen, A. (1999a). Development as freedom. Oxord University Press, Newyork.
- Sen, A. (1999b). Development as freedom, çev. Yavuz Alogan, (1. Baskı), 2004, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.
- Sen, A., (2005). “Human rights and capabilities”, *Journal of Human Development*, 6. Vol, 151-160.
<<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14649880500120491>>(18.11.2017).
- Sevinç, H., (2011). “Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2).
<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423901697.pdf>> 01.10.2017).
- Streeten, P., (1994). “Human Development: Means and Ends”, *The American Economic Review*, 84(2), 232-237.
<<https://ideas.repec.org/a/aea/aecrev/v84y1994i2p232-37.html>>(16.11.2017).
- Suiçmez, H., (2014). “Kalkınma İktisadının Doğuşu, Gelişimi ve Türkiye’de Kalkınma”, *Sanayi Gazetesi*, Mükerrer Sayı.
<http://ahmetsaltik.net/arsiv/2015/04/kalkınma_ıktisadının_dogusu_gelismisi_ve_turkiyede_kalkınma-.pdf>(21.3.2017).
- Sumner, A., (2004). “Economic Well-Being and Non-Economic Well-Being: A Review of The Meaning and Measurement of Poverty”, *Research Paper*, (2004/30), Unu-Wider, United Nations University (Unu).
<<https://ideas.repec.org/p/ess/wpaper/id3268.html>>(18.06.2017).
- Şahin, Ü., (2004). “Truva Atı Olarak Sürdürülebilir Kalkınma”, *Üç Ekoloji Dergisi*, 2.
<<http://www.academia.edu/1923053/>>(21.08.2017)
- Şeker, F., (2009). “Amartya Sen’in Kapasite Yaklaşımı”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(32), 259-280.
<https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/48421/makaleler/1/32/arastirma_x-amartya-senin-kapasite-yaklasimi.pdf>(18.11.2017).

- Şeker Demir, S., (2011). Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi. Kalkınma Bakanlığı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: 2828, Ekim.
<http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/13562/Turkiyenin_Insani_Geli sme_EndeksiveEndeksSiralamasininAnalizi.pdf> (11.11.2017).
- Taban, S., (2013). "Has Turkey Converged to the European Union in Terms of Human Development? An Evaluation for the Period of 1980-2010", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 7-24.
<<https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/makaleler/1/pdf>>(09.10.2017).
- Todaro, M.P., (2000). Economic Development, Seventy Edition, Addison Wesley Longman Inc., s.38'den aktaran G. Günsoy., (2005), "İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşama Hakkı", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.
<<http://ijmeb.org/index.php/zkesbe/article/view/107>> (12.12.2017).
- Tok, E., (2013). Türkiye Yaklaşımı ile Birlikte Kalkınma Kavramı ve Alt Bileşenleri.
<<https://asalbayrak.files.wordpress.com/2013/10/mk45.pdf>>(18.08.2017).
- Torun, M., Sarıdoğan E., Kurt S. (2009). "Yenilik Üretimi (İnovasyon) ile Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımlarının İnsani Gelişme Endeksine Etkisinin Ekonometrik Analizi", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 139-150.
<<http://ybd.dergi.comu.edu.tr/dosyalar/Ybd/yenilik-uretimi-inovasyon-ile-bilgi-ve-iletisim-teknolojileri-ict-yatirimla-2017-02-13-159.pdf>>(11.09.2017).
- Turgut Yılmaz, N., (1996). "Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Rolü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak-Aralık, 701-715.
<<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/480/5599.pdf>>(21.11.2017).
- Tüylüoğlu, Ş., Karalı B. (2005). "İnsani Kalkınma Endeksi ve Türkiye İçin Değerlendirilmesi", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 53-88.
<<http://dergipark.gov.tr/susead/issue/28429/302816>> (16.06.2017).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)., (2015). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2015.
<<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>> (20.08.2017).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)., (2016). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2016.
<<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27823>> (25.12.2018).

T.C. Maliye Bakanlığı., (2016). Yıllık Ekonomik Rapor 2015.

<<https://www.sgb.gov.tr/Raporlar>>(02.11.2017).

T.C. Kalkınma Bakanlığı., (2015). Uluslararası Ekonomik Göstergeler 2014.

<<http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/UluslararasıEkonomikGöstergeler-2014.pdf>>(20.12.2018).

United Nations Development Programme (UNDP)., (1990), Human Development Report 1990, Oxford University Press, Newyork.

<http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/262/hdr_2001_pdf>(18.04.2017)

United Nations Development Programme (UNDP)., (2001), Human Development Report 2001 Making New Technologis Work for Human Development, Oxford University Press, Newyork.

<http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/262/hdr_2001_en.pdf>(8.04.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2002), Human Development Report 2002, Deepening Democracy in a fragmented World, Oxford University Press, Newyork.

<http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/263/hdr_2002_en_complete.pdf> (16.01.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2005), Human Development Report 2005, International Cooperation at a Crossroads, Oxford University Press, Newyork.

<http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/266/hdr05_complete.pdf>(22.09.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2010), Human Development Report 2010, 20th Anniversary Edition, The Real Wealth of Nations, Pathways to Human Development Oxford University Press, Newyork.

<<https://www.google.com/search?q=%C3%A7eviri&oq=%C3%A7eviri&aqs=chrome..69i57j69i61j0l4.968j1j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>> (27.06.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2014), Human Development Report 2014, Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience, Oxford University Press, Newyork.

<<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>> (21.01.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2015), Human Development Report 2015, Work for Human Development, Oxford University Press, Newyork.

<http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf>(16.12.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2016), Human Development Report 2016 Human Development For Everyone, Oxford University Press, Newyork.
<http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf> (08.10.2017).

United Nations Development Programme (UNDP)., (2016), Regional Human Development Report 2016, Progress at Risk Inequalities and in Eastern Europe, Turkey and Central Asia. Human Development For Everyone, UNDP İstanbul.
<<http://www.eurasia.undp.org/content/dam/rbec/docs/undp-rbec-human-development-report-full-report-2016.pdf>> 20.10.2017.

UNDP Türkiye., (2016).
<<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home.html>> (22.08.2017).

United Nations Turkey., (2013). Development Agenda of Turkey for post 2015, National Consultations Report. UN Turkey.
<[file:///C:/Users/seher/Downloads/report2015%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/seher/Downloads/report2015%20(3).pdf)> (05.03.2018).

Uysal, Y., (2007). “Gelir Dağılımı Türleri Arasındaki İlişkiler Perspektifinde Türkiye’de Gelir Dağılımının Düzenlenmesine Yönelik Öneriler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 248-292.
<<http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/handle/12345/5482>>(21.11.2017).

Uzun, A., (2003). “Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 155-173.
<<http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/194.pdf>>(06.03.2017).

Vizard, P., (2005). “Poverty And Human Rights: Sen’s ‘Capability Perspective’ Explored”, *Oxford University Press*, Place of Publication, Oxford/England.
<<http://fogbookest.com/poverty-and-human-rights-sens-capability-perspective-explored-polly-vizard-free-books-of-famous-authors.pdf>> (28.08.2017).

WorldBank,(2016).,World Development Indicators.
<<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators&> > (10.10.2017).

World Bank (2016), World Development Report (WDR) 2016, Dijital Devidens.

<http://documents.worldbank.org/curated/en/896971468194972881/pdf/102725-PUB_eplacement-PUBLIC.pdf> (10.12.2017).

World Economic Forum (WEF), (2016).

<<http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/>> (08.09.2017).

World Happiness Report 2018.

<https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf> (11.03.2019).

Yalçın, A. Z., Çakmak, F. (2016). “Türkiye’de Kamu Sağlık Harcamalarının İnsani Gelişme Üzerindeki Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(4), 705-723.

<<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/315507>>(25.11.2017).

Yapıcı, M., (2003). “Sürdürülebilir Kalkınma ve Eğitim”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 225-230.

<<http://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/3159#sthash.11UO370K.MRCNO9I8.dpb>>(18.11.2017).

Yavilioğlu, C., (2002). “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49-70.

<<http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/147.pdf>>(11.10.2017).

Yumuşak, İ.G., (2008). “Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye’nin Beşeri Sermaye Potansiyeli”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (55), 3-48.

<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423905817.pdf>>(19.07.2017).

Zerenler, M., Türker, N., Şahin, E. (2007). “Küresel Teknoloji, Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) ve Yenilik İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 653-667.

<<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/509>>(06.06.2017).